

A pair of blue sneakers with white soles and straps is shown from a top-down perspective. To the right of the sneakers, several colorful marbles (red, green, blue, yellow) are scattered on a light-colored, speckled surface.

OVER

DE

WAT DOE JE ALS
SEKSUEEL GEDRAG
TE VER GAAT?

GREENS?

A pair of red sneakers with white laces and white soles is shown from a top-down perspective, positioned at the bottom right of the page.

HANDLEIDING VOOR LEERKRACHTEN
IN HET BASISONDERWIJS - GGD

HANDLEIDING VOOR LEERKRACHTEN IN HET BASISONDERWIJS

provincie limburg

CONTACT EN COLOFON

Deze handleiding helpt scholen/leerkrachten om seksueel (grensoverschrijdend) gedrag goed te beoordelen en gepast te reageren.

Meer informatie:

Mail of bel het redactieteam: E over-de-grens@ggdzl.nl, T 045 850 66 09.

GGD Zuid Limburg, afdeling Seksuele gezondheid, Infectieziekten en Milieu
Postbus 2022, 6160 HA Geleen

Redactieteam:

Centrum voor Seksuele Gezondheid Limburg: Renee Klaassen, Laura Spauwen,
Anne-Marie Niekamp, Riet Mertens

Afdeling Jeugdgezondheidszorg GGD Zuid Limburg: Hinda Nechar, Eslie Bos, Jeanny Bauer

Afdeling Klant, Kennis en Ontwikkeling GGD Limburg-Noord: Marjan Klaassen

Team Communicatie & Informatiemanagement GGD Zuid Limburg: Marianne Quaadvlieg

Concept & Vormgeving: Margret Reijnders | Creatieve Communicatie

Tekst: Dot + Fien Communicatie

Over de grens? is tot stand gekomen met subsidie van de Provincie Limburg.

© GGD Zuid Limburg, GGD Limburg-Noord, september 2016

OOK VOOR
SPECIAAL
ONDERWIJS

WAAROM DEZE HANDLEIDING?

Dat kinderen seksueel gedrag vertonen is normaal: zo leren ze hun lichaam kennen en leren ze over relaties en seksualiteit. Ze leren normen en waarden rond seksualiteit door de reactie van anderen op hun gedrag. Het is daarom belangrijk om als leerkracht gepast te reageren en waar nodig bij te sturen en uitleg te geven.

Als leerkrachten kinderen niet of te laat aanspreken op ongewenst gedrag, kan het gedrag verergeren. Bovendien kan het gevoel van veiligheid van andere leerlingen in gevaar komen.

MAAR WANNEER GAAT GEDRAG OVER DE GRENS?

WANNEER GRIJP JE ALS LEERKRACHT IN?

In de praktijk reageren leerkrachten (en ouders) regelmatig emotioneel op seksueel gedrag van kinderen dat volkomen gepast is. Situaties worden opgeblazen; er wordt gesproken in termen van daders en slachtoffers. Soms worden kinderen van school gestuurd. Dat kan ertoe leiden dat ze worden gestigmatiseerd en hevige schaamte- en schuldgevoelens ontwikkelen.

GROTE BEHOEFTE AAN INFORMATIE EN ONDERSTEUNING

Uit onderzoek van de GGD Zuid Limburg (2013) onder basisscholen en middelbare scholen in de regio, blijkt dat een derde van de scholen in de afgelopen jaren te maken had met seksueel grensoverschrijdend gedrag. Het overgrote deel van de scholen geeft aan geen protocollen te hebben voor gedrag dat over de grens gaat. Meer dan de helft van de scholen zegt behoefte te hebben aan meer informatie over wanneer gedrag over de grens gaat, hoe een gezonde seksuele ontwikkeling verloopt en wat te doen wanneer er daadwerkelijk sprake is van grensoverschrijdend gedrag. Ruim driekwart van de scholen zegt behoefte te hebben aan ondersteuning bij een incident. Bijna alle scholen (96%) beantwoorden de vraag of ze een handleiding bij seksueel grensoverschrijdend gedrag zouden gebruiken positief.

HANDLEIDING OOK VOOR SPECIAAL ONDERWIJS

Incidenten met seksueel gedrag dat over de grens gaat, komen in het speciaal onderwijs drie keer zo vaak voor als in het regulier onderwijs. Dat komt bijvoorbeeld omdat leerlingen in het speciaal onderwijs vaker problemen ervaren in de communicatie met anderen. Daardoor hebben ze minder goed door wat andermans wensen en grenzen zijn. In deze handleiding besteden we daarom apart aandacht aan het speciaal onderwijs. We beschrijven wat er in de seksuele ontwikkeling anders is voor kinderen/jongeren in het speciaal onderwijs. En wat het speciaal onderwijs kan doen om seksueel grensoverschrijdend gedrag te voorkomen.

SUBSIDIE PROVINCIE LIMBURG

De Provincie Limburg verleende subsidie om voor heel Limburg twee handleidingen seksueel grensoverschrijdend gedrag te ontwikkelen en een Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag op te zetten. Dit Adviesteam zal scholen, maar ook jongerenwerkers en ouders, ondersteunen op het moment dat er daadwerkelijk sprake is van seksueel grensoverschrijdend gedrag, met name wanneer er maatschappelijke onrust dreigt te ontstaan. Deze handleidingen, de jeugdverpleegkundige van de GGD en het Adviesteam helpen scholen/leerkrachten om seksueel (grensoverschrijdend) gedrag goed te beoordelen en gepast te reageren.

VORMEN VAN SEKSUEEL GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG

Een school kan te maken krijgen met verschillende vormen van seksueel grensoverschrijdend gedrag:

- seksueel grensoverschrijdend gedrag van/tussen leerlingen;
- (mogelijk) seksueel misbruik van een leerling buiten school (bijvoorbeeld thuis);
- seksueel grensoverschrijdend gedrag van een medewerker.

In deze handleiding focussen we op de eerste vorm: seksueel grensoverschrijdend gedrag van/tussen leerlingen. Er zijn 3 hoofdstukken:

Hoofdstuk 1: Waar ligt de grens?

Hier beschrijven we de seksuele ontwikkeling van kinderen van 0 - 12 en gaat het over het beoordelen van seksueel gedrag: wat is 'normaal' en wat gaat te ver.

Hoofdstuk 2: Over de grens

Dit hoofdstuk gaat over wat je doet als gedrag van en tussen kinderen over de grens gaat. Of als er - bij acceptabel gedrag - toch onrust ontstaat. In een aparte bijlage bij dit hoofdstuk beschrijven we wat je doet bij (mogelijk) seksueel misbruik in de thuissituatie of bij vermoedens van seksuele grensoverschrijding door een medewerker van school.

Hoofdstuk 3: Met grenzen omgaan

In dit hoofdstuk draait het om preventie: wat kun je als school/leerkracht doen om te voorkomen dat seksueel gedrag van/tussen leerlingen te ver gaat.

Zowel voor het beoordelen van seksueel gedrag als voor het 'aanpakken' en voorkomen van seksueel grensoverschrijdend gedrag geldt dat scholen/leerkrachten bij vragen en voor ondersteuning contact kunnen opnemen met de jeugdverpleegkundige van de GGD. Zij schakelt zo nodig een team van deskundigen in: het Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag. De GGD Zuid Limburg en de GGD Limburg-Noord hebben ieder een eigen Adviesteam.

HOOFDSTUK 1

WAAAR LIGT DE GREENS?

Om te kunnen beoordelen of seksueel gedrag van leerlingen over de grens gaat, is het belangrijk dat je per ontwikkelingsfase weet wat acceptabel gedrag is/welk gedrag bij de leeftijd past.

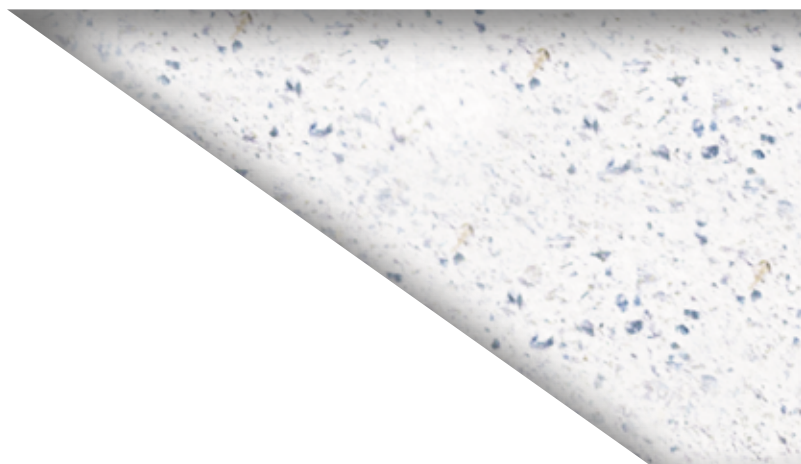
Je hebt dus kennis nodig van hoe kinderen zich op seksueel vlak ontwikkelen. Niet alleen lichamelijk, maar ook op psychosociaal gebied en op het gebied van intimiteit en seksuele identiteit. Waar zijn ze op een bepaalde leeftijd mee bezig? Wat weten ze al? Veel beoordelingsfouten komen voort uit het feit dat we door een volwassen bril en op basis van persoonlijke normen en waarden naar het seksueel gedrag van kinderen kijken, in plaats van dat we kijken naar wat bij een bepaalde leeftijd of ontwikkelingsfase past.

We beginnen dit hoofdstuk daarom met de seksuele ontwikkeling van kinderen van 0 tot 12 jaar. Daarbij besteden we ook aandacht aan de seksuele ontwikkeling van kinderen met een beperking. Daarna gaan we in op seksueel grensoverschrijdend gedrag: wat is het? En wat is het verschil tussen grensoverschrijdend gedrag en seksueel misbruik?

Vervolgens bespreken we het Vlaggensysteem. Deze door Sensoa en Movisie ontwikkelde methode helpt leerkrachten en opvoeders om een goede inschatting te maken van seksueel gedrag en hier gepast op te reageren. Het Vlaggensysteem verdeelt seksueel gedrag in 4 categorieën. We beschrijven deze categorieën, geven voorbeelden van gedrag en leggen uit hoe je het beste kunt reageren. Tot slot vertellen we waar je terecht kunt als je hulp nodig hebt bij het beoordelen van seksueel gedrag.

INHOUD

KINDEREN EN SEKSUALITEIT	12
SEKSUELE ONTWIKKELING	12
SEKSUELE ONTWIKKELING VAN KINDEREN MET EEN BEPERKING	16
WAT IS ER ANDERS VOOR KINDEREN MET... ..	16
OVERZICHT SEKSUELE ONTWIKKELING KINDEREN 4 -12 JAAR	18
WAT IS SEKSUEEL GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG?	20
VERSCHIL SEKSUEEL GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG EN	
SEKSUEEL MISBRUIK	21
HOE BEOORDEEL JE OF SEKSUEEL GEDRAG TE VER GAAT?	21
VOORBEELDEN	23
JEUGDVERPLEEGKUNDIGE HELPT BIJ BEOORDELEN VAN SEKSUEEL GEDRAG ..	25
MEER WETEN?	26

KINDEREN EN SEKSUALITEIT

Kinderlijke seksualiteit is iets anders dan volwassen seksualiteit. Voor professionals en ouders is het dan ook belangrijk dat ze zich bewust zijn van hun eigen normen en waarden en beseffen dat ze niet door een volwassen bril naar de seksualiteit van kinderen moeten kijken. Kinderen ervaren geen volwassen seksuele gevoelens. Hun seksueel gedrag heeft nog niet de 'lading' die volwassen seksueel gedrag heeft.

De seksuele ontwikkeling van kinderen begint al voor de geboorte. Deze ontwikkeling verloopt in fasen. Die zijn voor alle kinderen ongeveer hetzelfde, maar elk kind doorloopt ze in zijn eigen tempo. Wat we kenmerkend gedrag voor een bepaalde leeftijd of fase noemen, is gedrag dat vaak voorkomt bij kinderen op die leeftijd/in die fase. Dat wil niet zeggen dat ander gedrag per definitie abnormaal is.

Seksualiteit is een breed begrip. Het gaat om:

- lichaam en seksueel gedrag: je eigen lichaam en dat van een ander ontdekken, gevoelens van spanning en lust onderzoeken;
- intimiteit en relaties: je verbonden voelen met een ander (aanraken, knuffelen, warmte voelen), maar ook je op je gemak voelen met je eigen lichaam en jezelf respecteren;
- seksuele identiteit: je bewust worden van sekseverschillen en rolpatronen, het gevoel hebben bij één van de seksen te horen, je als jongen of meisje gedragen, je aangetrokken voelen tot iemand van het andere of hetzelfde geslacht.

Kinderen leren over seksualiteit door vragen te stellen, te observeren en te experimenteren. Ze zijn nieuwsgierig naar alles wat nieuw en spannend is. De meeste seksuele contacten tussen kinderen vinden dan ook niet onder druk of dwang plaats, maar komen voort uit nieuwsgierigheid.

SEKSUELE ONTWIKKELING

0 - 4 JAAR

Lichaam en seksueel gedrag

Baby's ontdekken hun lichaam door te kijken en te voelen. Ze raken ook hun geslachtsdelen aan. Dat voelt prettig. Maar ze doen dit nog niet bewust; het gebeurt toevallig. Pas vanaf een jaar of 2 onthouden ze wat ze hebben gedaan om dat prettige gevoel te krijgen. Vanaf die tijd raken ze hun geslachtsdelen vaker aan. Dit is een vorm van masturberen.

Intimiteit en relaties

Kleine kinderen hebben veel behoefte aan lichamelijk contact. Ze zitten graag op schoot en houden van knuffelen. Ze voelen zich dan veilig en geborgen.

Seksuele identiteit

Tussen 2 en 4 jaar leren kinderen dat er verschillen zijn tussen jongens en meisjes, mannen en vrouwen. Ze ontwikkelen een eigen identiteit en vinden hun eigen lichaam, maar ook dat van anderen erg interessant. Ze bestuderen hun geslachtsdeel ongegeneerd en laten het ook aan anderen zien.

4 – 6 JAAR

Lichaam en seksueel gedrag

Vanaf 4 jaar gaan de meeste kinderen naar de basisschool. Op school (maar ook daarbuiten) leren ze dat het 'niet hoort' om in het openbaar aan je geslachtsdeel te zitten. Ze onderzoeken het eigen lichaam en dat van een ander nu vaker in het geheim of als onderdeel van een spel: ze spelen doktertje of vadtje en moedertje. Daarbij zijn jongens meer op zichzelf gericht (ze raken het eigen geslacht vaker aan) en meisjes meer op het 'samen'.

Kleuters zijn erg geïnteresseerd in waar baby's vandaan komen en stellen daar veel vragen over. Ze leggen nog niet het verband tussen de 'baby in de buik' en het hebben van seksuele gevoelens.

Intimiteit en relaties

Vaak zeggen kleuters dat ze verliefd zijn. Bijvoorbeeld op hun moeder of op de juf. Dat heeft meestal niets te maken met seksuele gevoelens. Ze zeggen het omdat ze diegene erg lief vinden en graag bij haar/hem zijn.

Seksuele identiteit

Kinderen van deze leeftijd weten dat ze een jongen of meisje zijn en dat dit niet meer verandert. Ze hebben al duidelijke ideeën over hoe een meisje of een jongen zich gedraagt en kunnen daar heel stellig in zijn: voor sommige meisjes moet bijvoorbeeld alles roze zijn. Klasgenootjes, vriendjes en vriendinnetjes worden belangrijk. Zij kunnen invloed hebben op het gedrag of de opvattingen van een kind. Bijvoorbeeld doordat ze op een bepaalde manier reageren als een meisje zich niet als een meisje of een jongen zich niet als een jongen gedraagt. Deze reactie heeft nog weinig gevolgen voor het gevoel van eigenwaarde.

6 – 8 JAAR

Lichaam en seksueel gedrag

Het lijkt wel of kinderen tussen de 6 en 8 jaar minder in seksualiteit geïnteresseerd zijn. Deze periode wordt daarom ook wel de 'seksueel latente' periode genoemd. Toch gaat de seksuele ontwikkeling gewoon door. Kinderen kennen de regels voor wat 'hoort' en 'niet hoort' rond seksualiteit steeds beter. Dat maakt dat hun schaamtegevoel op dit gebied toeneemt: ze doen de wc-deur op slot en kleden zich liever niet meer uit waar anderen bij zijn.

Al vanaf een jaar of 6 kunnen kinderen ontevreden zijn over hun lichaam. Ze zijn zich steeds meer bewust van de mening van anderen en gaan zichzelf met anderen vergelijken.

Intimiteit en relaties

Kinderen van rond de 8 jaar begrijpen het verschil tussen knuffelen en vrijen en tussen vriendschap en liefde. Ze beginnen te fantaseren over verliefdheid en met wie ze later gaan trouwen. Ook kunnen ze heel verliefd zijn. Dat voelt nu duidelijk anders dan het 'ik vind je lief' van kleuters, maar is niet te vergelijken met een volwassen verliefdheid. Het voelt wel heel echt, maar kinderen van deze leeftijd koppelen er nog geen seksuele gevoelens aan; ze zoenen en vrijen nog niet.

Seksuele identiteit

Jongens en meisjes spelen nu vaker apart. Jongens vinden meiden 'stom'. Meiden vinden jongens 'te wild'. Als je erbij wilt horen, gedraag je je volgens de regels van je groep. Dat kan lastig zijn voor meisjes die liever met jongens spelen en andersom. Pesten wordt een thema. Binnen de groep is het belangrijk om te laten zien hoe groot en slim je bent en hoeveel je bijvoorbeeld al van seks weet. Daarom vertellen kinderen elkaar 'schuine moppen' en bedenken ze rijmpjes met 'vieze woorden'. Wat die woorden betekenen, weten ze vaak nog niet.

8 – 10 JAAR

Lichaam en seksueel gedrag

Ook op deze leeftijd spelen kinderen seksuele spelletjes. Dat doen ze vooral uit nieuwsgierigheid. Meestal blijft het bij het bekijken of aanraken van de geslachtsdelen.

Sommige kinderen gaan al bewust masturberen. Dat gebeurt ook wel in een groep. Een aantal kinderen vertoont al de eerste verschijnselen van de puberteit.

Intimiteit en relaties

Verliefdheid wordt steeds belangrijker. Lichamelijk contact – in de vorm van handje vasthouden of tegen elkaar aan zitten – hoort daar nu bij. Gezoend wordt er nog nauwelijks. Kinderen die 'verkering' hebben, zijn ook zelden samen zonder dat daar anderen bij zijn.

Seksuele identiteit

Jongens en meisjes gedragen zich nog sterk naar hun sekserol. Als ze met kinderen van het andere geslacht spelen, is hun spel heel anders dan wanneer ze met kinderen van het eigen geslacht spelen. En als jongens en meisjes samen spelen, vinden ze dat vaak spannend en gaan ze bijvoorbeeld stoer doen.

10 – 12 JAAR

Lichaam en seksueel gedrag

Deze fase wordt ook wel de prepuberteit genoemd: onder invloed van geslachtshormonen begint het lichaam te veranderen. Bij meisjes gebeurt dat tussen de 8 en 13 jaar, bij jongens tussen de 9 en 14 jaar. Die lichamelijke veranderingen gaan snel en verlopen volgens een vast patroon. Ook het gedrag verandert; net als pubers kunnen 'prepubers' last hebben van heftige stemmingswisselingen.

Bij meisjes begint de puberteit met het groeien van de borsten en het breder worden van de heupen (doordat de vetverdeling verandert). Het schaamhaar en okselhaar gaat groeien en de clitoris en schaamlippen worden groter. Na een groeispurt worden meisjes gemiddeld op de leeftijd van 13,5 voor het eerst ongesteld.

Bij jongens begint de puberteit met het groeien van de ballen en de penis. Er volgt een groeispurt; handen en voeten groeien als eerste. Ook het schaamhaar, okselhaar en gezichtshaar gaat groeien. Jongens krijgen 'de baard in de keel': hun stem wordt lager. Gemiddeld op de leeftijd van 14 jaar krijgen ze hun eerste zaadlozing oftewel 'natte droom'.

Veel kinderen beginnen in deze fase met masturberen. Daarbij masturberen jongens meer dan meisjes.

De vele lichamelijke veranderingen kunnen erg onzeker maken. Veel kinderen in deze leeftijdsgroep vragen zich af of ze wel normaal zijn.

Intimiteit en relaties

Vanaf ongeveer 10 jaar worden kinderen nieuwsgierig naar volwassen seksualiteit: ze fantaseren erover, praten erover met vrienden en vriendinnen en bekijken plaatjes of filmpjes op internet. Tegelijkertijd kunnen ze heel verlegen of afhoudend reageren als bijvoorbeeld een volwassene een vraag stelt over seks.

Kinderen tussen 10 en 12 jaar beginnen zich los te maken van hun ouders, worden zelfredzamer en trekken steeds meer met leeftijdsgenootjes op. Velen krijgen voor het eerst verkering.

Seksuele identiteit

Sommige kinderen merken al dat ze zich meer aangetrokken voelen tot mensen van hun eigen geslacht en worden zich ervan bewust dat ze homo, lesbisch of bi zijn.

SEKSUELE ONTWIKKELING VAN KINDEREN MET EEN BEPERKING

Leerlingen in het speciaal onderwijs doorlopen voor een belangrijk deel dezelfde seksuele ontwikkeling als leerlingen in het regulier onderwijs. Zoals alle kinderen doen ze dat op hun eigen manier en in hun eigen tempo. Vaak is de kalenderleeftijd van een kind met een verstandelijke beperking anders dan zijn (cognitieve) ontwikkelingsleeftijd en emotionele leeftijd.

Kijken naar de ontwikkelingsleeftijd kan helpen om het gedrag te plaatsen en te begrijpen. Net zoals andere kinderen van 14 ervaart ook een 14-jarige met een verstandelijke beperking - onder invloed van hormonen - lustgevoelens. Ook zijn of haar lichaam verandert. Maar de emotionele ontwikkeling loopt achter, waardoor er een kloof ontstaat tussen wat iemand 'kan' en wat iemand 'aankan'. Dat het gedrag te begrijpen is, wil overigens niet zeggen dat het gepast is en geaccepteerd moet worden.

We gaan hier kort in op wat er in de ontwikkeling anders is voor kinderen met een verstandelijke, visuele, auditieve of lichamelijke beperking, een autismespectrumstoornis of ADHD. Meer hierover lees je bijvoorbeeld in de brochure *'Seksuele opvoeding van kinderen (0 - 18 jaar) met een beperking'* van Rutgers.

WAT IS ER ANDERS VOOR KINDEREN MET...

... een verstandelijke beperking

Lichamelijk verloopt de seksuele ontwikkeling bij kinderen met een licht verstandelijke beperking niet heel anders dan bij normaal begaafde kinderen. Maar sociaal-emotioneel verloopt de ontwikkeling langzamer, waardoor er op een gegeven moment een verschil ontstaat tussen wat iemand fysiek gezien 'kan' en sociaal-emotioneel 'aankan'. Omdat verstandelijk beperkte kinderen minder begrijpen en minder snel iets begrijpen, hebben ze minder kennis van seksualiteit en intimiteit dan normaal begaafde kinderen. Ze leren ook langzamer wat wel en niet mag of wat gevolgen kunnen zijn van hun gedrag. Omdat ze minder autonomie en privacy hebben, hebben ze verder minder mogelijkheden om te experimenteren met seksualiteit en dingen zelf te ontdekken. Dit alles maakt hen kwetsbaar voor grensoverschrijdend gedrag.

... een visuele beperking

Kinderen met een visuele beperking lopen tegen een aantal belemmeringen aan dat hun seksuele ontwikkeling kan beïnvloeden. Zo is het voor hen bijvoorbeeld lastig om het verschil tussen jongens en meisjes te leren kennen. In de puberteit kunnen ze onzeker zijn over hun lichaam omdat ze zichzelf niet met anderen kunnen vergelijken. Ook is het voor hen moeilijk om zelf naar informatie over seksualiteit te zoeken, omdat ze minder goed gebruik kunnen maken van

bijvoorbeeld internet. Ze kunnen ook minder goed bij anderen afkijken hoe relaties en seksualiteit werken. Omdat ze bijvoorbeeld minder makkelijk flirten (oogcontact maken), zijn ze vaak iets later met hun eerste verkering. Tot slot is het voor hen lastiger om vast te stellen of er voldoende privacy is om te kunnen masturberen of seks te hebben.

... een auditieve beperking

Ouders en leerkrachten hebben vaak onvoldoende kennis van gebarentaal om goed met dove en slechthorende kinderen over relaties en seksualiteit te kunnen praten. Daardoor leggen ze minder uit en hebben deze kinderen ook minder vaak iemand bij wie ze terecht kunnen met vragen. Doordat ze in de media beelden zien zonder tekst, vormen dove en slechthorende kinderen zich vaak een onrealistisch beeld van seksualiteit. Omdat ze niet horen wat er wordt gezegd, zijn ze zich ook minder bewust van taboes. De communicatie rond wensen en grenzen begrijpen ze minder goed, waardoor ze meer risico lopen op seksueel misbruik en agressie.

... met een autismespectrumstoornis

Kinderen met autisme hebben duidelijke, concrete informatie nodig. Verhullend taalgebruik begrijpen ze vaak niet of verkeerd. Ze leren langzamer en minder makkelijk hoe ze met anderen horen om te gaan en hoe ze om kunnen gaan met hun emoties. Ongeschreven regels voor wat wel en niet hoort, pikken ze niet vanzelfsprekend op. Dit kan hen onzeker en bang maken, maar ook tot misverstanden of grensoverschrijding leiden. Omdat ze zich minder makkelijk in een ander verplaatsen, laten ze zich op het gebied van seks en relaties vooral door hun eigen behoeften leiden en begrijpen ze niet goed dat de ander dit niet prettig hoeft te vinden. Ook voelen ze minder snel eventuele negatieve bedoelingen van anderen aan. Daardoor lopen ze meer risico om over de grenzen van een ander te gaan of zelf het slachtoffer te worden van grensoverschrijding.

... met ADHD

Kinderen met ADHD zijn vaak onrustig en sneller opgewonden of gefrustreerd dan andere kinderen. Ze zijn impulsief, zijn zich vaak niet goed bewust van de gevolgen van hun gedrag en vinden het lastig om hun emoties onder controle te houden. Deze kenmerken kunnen gevolgen hebben voor de seksuele ontwikkeling. Veel kinderen met ADHD hebben problemen met vriendschappen (omdat ze bijvoorbeeld minder goed kunnen delen en samenwerken). Het is aannemelijk dat ook dit doorwerkt in hun relationele en seksuele ontwikkeling. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat deze kinderen minder vaak verkering hebben of makkelijker over de grenzen van een ander kind heen gaan bij een seksueel spelletje. Maar onderzoek naar de seksuele ontwikkeling van jonge kinderen met ADHD bestaat niet. Uit onderzoek naar jongeren met ADHD blijkt dat ADHD'ers vroeger seksueel actief zijn dan andere jongeren en dat ze meer seksueel risicogedrag vertonen.

OVERZICHT SEKSUELE ONTWIKKELING KINDEREN 4 -12 JAAR

LEEFTIJD	KENMERKEN
4 - 6 JAAR	• De behoefte hebben om het eigen lichaam en dat van leeftijdsgenootjes te bekijken en aan te raken (dokterdje spelen, vadersje en moedersje spelen). • Spelen in verborgen hoekjes. • Vragen stellen over geboorte en voortplanting. • Verliefd zijn. • Het leuk vinden om seksueel getinte woorden te roepen (uitdagen). • Onderscheid kunnen maken tussen privé en openbaar. • Normen en waarden leren begrijpen. • Schaamtegevoelens ontwikkelen.
6 - 8 JAAR	• Op een minder openlijke manier omgaan met seksualiteit. • Op een minder openlijke manier het lichaam verder verkennen. • Schaamtegevoelens ontwikkelen. • Verliefd worden zonder daar seksuele gevoelens aan te koppelen. • Hechte vriendschappen met seksegenootjes ontwikkelen. • Vooral met seksegenootjes spelen. • Spelletjes met kinderen van het eigen geslacht hebben een ander karakter dan spelletjes met kinderen van het andere geslacht. • In een groep de andere sekse uitdagen. • Op internet seksueel getinte woorden opzoeken en porno kijken. • Vragen stellen. • Nieuwsgierig zijn naar de andere sekse. • Zich goed bewust zijn van de sociale normen. • Tekeningen van geslachtsorganen maken. • Schuine moppen vertellen. • Rijmpjes met seksuele woorden verzinnen.

Bronvermelding: Gebaseerd op Monique Groot Zwaartink & Bart de Boer. Reader Relationale en Seksuele Vorming, Primair Onderwijs en PABO's (2012). Gebaseerd op Kleine mensen, grote gevoelens, Sanderijn van der Doef.

LEEFTIJD	KENMERKEN
8 - 10 JAAR	• Verliefdheid koppelen aan lichamelijk contact. • De eigen seksuele voorkeur verkennen. • Bekijken en betasten van elkaars geslachtsdelen. • Tegen elkaar aan zitten, hand in hand lopen. • Zich sterk naar de eigen sekserol gedragen. • Meer masturberen, vooral jongens. Dit kan ook in een groep gebeuren.
10 - 12 JAAR	• Verliefd zijn. • Verder ontwikkelen seksuele voorkeur. • Belangstelling hebben voor volwassen seksualiteit. • Behoeftte aan privacy hebben. • Een eigen beeld hebben van seksualiteit en relaties. • Eerste tongzoen. • Eerste menstruatie en zaadlozing. • Experimenteren met seksegenootjes. • Eerste toenaderingspogingen doen bij leeftijdsgenootjes. • Erotische beelden bekijken (boeken, tijdschriften, internet, tv, film). • Preuts zijn.

Bronvermelding: Gebaseerd op Monique Groot Zwaartink & Bart de Boer. Reader Relationale en Seksuele Vorming, Primair Onderwijs en PABO's (2012). Gebaseerd op Kleine mensen, grote gevoelens, Sanderijn van der Doef.

WAT IS SEKSUEEL GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG?

Bij seksueel grensoverschrijdend gedrag gaat het om uiteenlopende gedragingen die verschillen in ernst. Dat gaat van een seksueel getinte opmerking tot aanranding en verkrachting. Er hoeft dus niet altijd sprake te zijn van fysiek contact en ook niet van interactie in 'real life': ook masturberen voor de webcam kan seksueel grensoverschrijdend gedrag zijn.

Het Vlaams expertisecentrum voor seksuele gezondheid Sensoa en het Nederlandse kennisinstituut voor maatschappelijke ontwikkeling Movisie omschrijven seksueel grensoverschrijdend gedrag als volgt (*Frans & Franck, 2010*):

'Seksueel grensoverschrijdend gedrag omvat elke vorm van seksueel gedrag of seksuele toenadering in verbale, non-verbale of fysieke zin, al dan niet opzettelijk, waarbij in seksueel contact aan één of meerdere van de volgende zes criteria **niet** wordt voldaan':

1. Wederzijdse toestemming

Seksueel (getint) gedrag is alleen oké als alle betrokkenen ermee akkoord gaan en zich er prettig bij voelen. Ze moeten met volle bewustzijn instemmen en dat kan alleen als alle betrokkenen begrijpen wat er gaat gebeuren en wat de gevolgen kunnen zijn.

Niet protesteren of je niet verzetten mag dus niet verward worden met toestemmen.

2. Vrijwilligheid

Er mag geen beloning, manipulatie, druk of dwang in het spel zijn.

Ook subtiele vormen van druk of dwang (zoals het doen van beloftes) zijn ongepast.

3. Gelijkwaardigheid

Seksueel (getint) gedrag is alleen oké tussen gelijkwaardige partners.

Ze moeten gelijkwaardig zijn qua leeftijd, kennis, intelligentie, aanzien, macht, levenservaring en volwassenheid.

4. Leeftijdsadequaat (het gedrag past bij de ontwikkelingsleeftijd)

Bij elke ontwikkelingsfase hoort seksueel (getint) gedrag dat typisch en dus aanvaardbaar is voor die fase. Seksueel gedrag dat niet bij een bepaalde ontwikkelingsleeftijd past, is niet oké. Houd er wel rekening mee dat elk kind zich op zijn eigen manier en in zijn eigen tempo ontwikkelt.

5. Contextadequaat (het gedrag past bij de situatie)

In de ene situatie gelden andere regels voor gepast seksueel gedrag dan in de andere.

Gezond seksueel gedrag past zich aan de situatie of omstandigheden aan.

6. Zelfrespect

Seksueel (getint) gedrag kan lichamelijke, psychische en/of emotionele schade veroorzaken: een kind kan zichzelf vernederen, zichzelf pijn doen of grote risico's nemen.

Dat is niet de bedoeling. Aan seks hoor je een goed gevoel over te houden.

VERSCHIL SEKSUEEL GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG EN SEKSUEEL MISBRUIK

Seksueel misbruik is een zware vorm van seksueel grensoverschrijdend gedrag. De termen zijn niet inwisselbaar: seksueel misbruik is altijd grensoverschrijdend, maar seksueel grensoverschrijdend gedrag hoeft niet altijd seksueel misbruik te zijn. We spreken van seksueel geweld of seksueel misbruik als niet wordt voldaan aan de eerste drie criteria voor gezonde seksuele interactie. Er is dus geen sprake van wederzijdse toestemming, vrijwilligheid en/of gelijkwaardigheid. Movisie definieert seksueel misbruik als: 'iedere situatie waarin iemand binnen een afhankelijkheidsrelatie onder dwang ertoe wordt gebracht seksuele handelingen te ondergaan en/of te verrichten'. Bij seksueel gedrag van en tussen leerlingen is zelden sprake van seksueel misbruik.

HOE BEOORDEEL JE OF SEKSUEEL GEDRAG TE VER GAAT?

Sensoa en Movisie hebben een methode ontwikkeld die leerkrachten en opvoeders helpt om een goede inschatting te maken van seksueel gedrag en een gepaste reactie te geven.

Het Vlaggensysteem

Het *Vlaggensysteem* gaat uit van de 6 criteria voor gezonde seksuele interactie die we al noemden onder het kopje *Wat is seksueel grensoverschrijdend gedrag?*:

1. Wederzijdse toestemming
2. Vrijwilligheid
3. Gelijkwaardigheid
4. Leeftijdsadequaat (het gedrag past bij de ontwikkelingsleeftijd)
5. Contextadequaat (het gedrag past bij de situatie)
6. Zelfrespect

Seksueel gedrag wordt ingedeeld in 4 categorieën. Bij elke categorie hoort een vlag: een groene vlag staat voor gezond seksueel gedrag, een gele vlag voor licht seksueel grensoverschrijdend gedrag, een rode voor ernstig seksueel grensoverschrijdend gedrag en een zwarte voor zwaar seksueel grensoverschrijdend gedrag.

Er is een apart Vlaggensysteem voor het speciaal onderwijs: *Buiten de lijnen. Vlaggensysteem voor kinderen en jongeren met bijzondere behoeften*.

Groene vlag: acceptabel seksueel gedrag

Het gedrag krijgt een groene vlag als het aan alle 6 de criteria voldoet: de kinderen om wie het gaat zijn gelijkwaardig, ze stemmen duidelijk in met wat er gebeurt en er is geen enkele sprake van druk of dwang. Het gedrag past bij de leeftijd/ontwikkeling en is niet schadelijk voor de kinderen zelf of storend voor de omgeving.

Gele vlag: licht seksueel grensoverschrijdend gedrag

Licht grensoverschrijdend gedrag komt vaak voor en hoort bij de seksuele ontwikkeling: kinderen proberen dingen uit, verkennen grenzen en gaan daarbij soms een stukje over de grens. Zo leren ze bijvoorbeeld over wat hoort en niet hoort.

Gedrag krijgt een gele vlag als:

- er geen duidelijke wederzijdse toestemming is;
- er sprake is van lichte dwang of druk;
- het licht aanstootgevend (onbeleefd) is;
- het niet helemaal bij de leeftijd past;
- het zelfbeschadigend is;
- de betrokkenen licht ongelijkwaardig zijn qua leeftijd, volwassenheid, intelligentie of machtspositie.

Rode vlag: ernstig grensoverschrijdend gedrag

Gedrag krijgt een rode vlag als:

- er geen duidelijke wederzijdse toestemming is;
- er sprake is van druk of dwang (manipuleren, macht uitoefenen, chanteren);
- er grote ongelijkwaardigheid is tussen de betrokkenen;
- het beledigend of kwetsend is voor anderen;
- het fysieke, emotionele of psychische schade veroorzaakt;
- het niet bij de leeftijd of ontwikkeling past.

Zwarte vlag: zwaar seksueel grensoverschrijdend gedrag

Gedrag krijgt een zwarte vlag als:

- er geen wederzijdse toestemming is;
- er sprake is van dwang, agressie of geweld;
- er sprake is van grote ongelijkwaardigheid tussen de partijen;
- het (lichamelijk, psychologisch of emotioneel) zwaar beschadigend is;
- het totaal niet bij de (ontwikkelings)leeftijd past.

VOORBEELDEN

VOORBEELD 1:

Een meisje van 6 friemelt door haar kleren heen aan haar geslacht.

Dit gedrag past bij een 6-jarige. Ook in de late kleutertijd ontdekken kinderen hun lichaam door het eigen geslacht aan te raken. Ze kennen op deze leeftijd nog geen volwassen seksuele functies toe aan de geslachtsorganen. Het meisje friemelt omdat dit fijn voelt. Ze doet dit vrijwillig en het kan geen kwaad.

Als het meisje friemelt als ze alleen is, is dit volledig normaal en acceptabel gedrag. Je hoeft er niet op te reageren. Doe je dat wel, dan kan het meisje het gevoel krijgen dat ze wordt bespied.

Als het meisje op een publieke plaats (zoals de speelplaats) friemelt, dan is het gedrag nog steeds normaal maar de context niet gepast. We beschouwen dit gedrag als licht grensoverschrijdend en adviseren om het te begrenzen. Je kunt zeggen dat je begrijpt dat het fijn voelt, maar dat je dit niet op de speelplaats doet, maar bijvoorbeeld wel thuis op je kamer.

VOORBEELD 2:

Een groepje bijna-pubers speelt tijdens een schoolfeest van groep 8 het spelletje 'waarheid, durven, doen'. Een jongen krijgt de opdracht de borsten van één van de meisjes aan te raken.

Veel kinderen spelen wel eens seksuele spelletjes in een groep. Het past bij de leeftijd en kan dus volledig acceptabel gedrag zijn. Het is dan wel heel belangrijk dat iedereen toestemt, het gedrag vrijwillig is (niemand mag zich gedwongen voelen of onder druk gezet), de kinderen gelijkwaardig aan elkaar zijn en elkaar en zichzelf geen schade berokkenen.

Experimenteren in een groep kan gevaarlijk zijn als de groep druk uitoefent. Het is vaak moeilijk in te schatten of kinderen écht graag mee willen doen of groepsdruk ervaren en daarom geen nee durven zeggen.

Leg daarom aan leerlingen uit dat spelletjes oké zijn, maar dat je je niet mag laten dwingen om iets te doen wat je niet wilt. En dat je een ander ook niet mag dwingen om dingen te doen die hij of zij niet wil. Als de groep je onder druk zet, is dat niet goed en mag je nee zeggen.

Leerlingen aanspreken op ongewenst gedrag

Door leerlingen tijdig aan te spreken op ongewenst gedrag, zorg je ervoor dat kinderen normen en waarden leren met betrekking tot seksualiteit. Dat vergroot de kans dat zij in de toekomst beter hun eigen wensen en grenzen aangeven en die van een ander respecteren.

Zowel tijdens individuele gesprekken met leerlingen als tijdens een gesprek in de klas kun je als leerkracht gebruik maken van het Stuurwiel om uit te leggen wanneer en waarom gedrag niet acceptabel is. In hoofdstuk 2 lees je meer over [het Stuurwiel](#). Het is in het algemeen belangrijk dat je reactie is gericht op het gedrag of de situatie en niet op het kind zelf. Verder is het belangrijk om niet te oordelen.

VOORBEELD 3:

Een jongen van 12 legt zijn handen op de billen of borsten van een klasgenootje.

Ook dit gedrag past bij de leeftijd. Als de jongen het vrijwillig doet, het meisje het vrijwillig ondergaat, het meisje toestemming geeft en geen pijn heeft, de twee gelijkwaardig zijn en de context passend is (het gebeurt op een privéplek zoals de slaapkamer), dan is het acceptabel en dus groen gedrag. Je hoeft er niet op te reageren. In een ongepaste context (wanneer het op de speelplaats of in de klas gebeurt) is hetzelfde gedrag geel en is er begrenzing nodig. Je zegt dan dat wat er gebeurt oké is, maar dat je dit niet op de speelplaats/in de klas doet.

Het wordt een heel ander verhaal als er dwang in het spel is, de jongen veel sterker is of het meisje pijn heeft: dan is het gedrag zwaar grensoverschrijdend, dus rood. In dat geval heb je een gesprek met de jongen en maak je hem duidelijk dat hij niemand tegen zijn/haar wil mag betasten en dat school dit gedrag niet toestaat. Verder is het belangrijk dat het meisje leert aanvoelen waar haar grenzen liggen/haar grenzen leert aangeven. Het Stuurwiel kan helpen om de spelregels van het 'seksuele verkeer' uit te leggen.

VOORBEELD 4:

Een blote jongen van 10 zet een meisje van 10 onder druk om zijn geslacht in haar mond te nemen.

Kinderen van 10 jaar experimenteren met seks en worden zich langzaam bewust van hun seksuele verlangens. Dat ze seksuele spelletjes spelen met andere kinderen is normaal, maar orale seks voor het 12e levensjaar is in onze cultuur erg ongebruikelijk.

In deze situatie is er geen sprake van wederzijdse toestemming en vrijwilligheid. We beschouwen dit als rood of ernstig grensoverschrijdend gedrag. Kinderen kunnen seksuele gevoelens ervaren waar ze zich geen raad mee weten en gaan dan soms over de grens. Vaak is dat gedrag eenmalig. Komt het vaker voor of zoekt de jongen zwakkere kinderen op, dan is dit zwart en dus zwaar grensoverschrijdend gedrag.

Leg de jongen dan uit dat dit niet mag: dat je iemand niet mag dwingen om seks met je te hebben.

Meer voorbeelden

Bekijk voor meer voorbeelden van gedrag en de bijbehorende kleur vlag de [lijst van Sensoa met veelvoorkomende seksuele gedragingen per leeftijdsgroep](#).

JEUGDVERPLEEGKUNDIGE HELPT BIJ HET BEOORDELEN VAN SEKSUEEL GEDRAG

Het is lastig om seksueel gedrag goed te beoordelen en te bedenken hoe je het beste kunt reageren. We adviseren daarom altijd contact op te nemen met de jeugdverpleegkundige van de GGD die verbonden is aan je school. Zij kan helpen en zo nodig het Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag inschakelen.

Is de jeugdverpleegkundige niet bereikbaar? Neem dan contact op met:

- de GGD Zuid Limburg: de JGZ-unit waar de school deel van uitmaakt (contactgegevens vind je op de website [Over de grens?](#)) of het secretariaat JGZ, T 046 - 850 66 44
- GGD Limburg-Noord: de dagverpleegkundige, T 088 - 119 11 11

De GGD Zuid Limburg en de GGD Limburg-Noord hebben ieder een eigen Adviesteam dat onder andere uit artsen en verpleegkundigen bestaat. De teams ondersteunen bij incidenten en (dreigende) onrust. Bijvoorbeeld door te helpen met de communicatie naar buiten en met ouders.

MEER WETEN?

Seksuele ontwikkeling

- Rutgers: www.seksuelevorming.nl - Seksuele ontwikkeling
- Sanderijn van der Doef, S: Kleine mensen grote gevoelens; kinderen en hun seksualiteit. Amsterdam, Ploegsma, 2010

Speciaal onderwijs

- Rutgers: brochure *Seksuele opvoeding van kinderen (0-18 jaar) met een beperking*

Seksueel grensoverschrijdend gedrag

- Rutgers en Movisie: whitepaper *Seksuele grensoverschrijding en seksueel geweld*

Vlaggensysteem

- Sensoa en Movisie: *Vlaggensysteem. Reageren op Seksueel (grensoverschrijdend) gedrag van kinderen en jongeren.*
- Sensoa, Movisie en Rutgers: *Buiten de lijnen. Vlaggensysteem voor kinderen en jongeren met bijzondere behoeften.*

HOOFDSTUK 2

OVER DE GRENS

Wat je als school en/of leerkracht doet als seksueel gedrag van kinderen over de grens gaat, hangt niet alleen af van wat er precies is voorgevallen, maar ook (of misschien vooral) van of er sprake is van (dreigende) onrust.

We geven geen pasklaar antwoord. De jeugdverpleegkundige van de GGD kan scholen helpen met lastige vragen als: is dit gedrag nu wel of niet over de grens? En hoe bespreken we dit met leerlingen? Waar nodig (bij onrust bijvoorbeeld) schakelt ze het Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag in.

In dit hoofdstuk komt ook aan bod wat je als school doet bij online grensoverschrijdend gedrag, zoals het zonder toestemming verspreiden van seksueel getinte foto's. We besluiten dit hoofdstuk met hoe je als leerkracht in de klas praat over seksueel gedrag dat over de grens gaat.

In **een bijlage** bij dit hoofdstuk gaan we kort in op wat te doen bij (vermoedens van) seksueel misbruik in de thuissituatie en seksuele grensoverschrijding door een medewerker.

INHOUD

WAAROM IS HET BELANGRIJK OM SNEL IN TE GRIJPEN BIJ SEKSUEEL

GRENDOVERSCHRIJDEND GEDRAG OP SCHOOL? 32

ZORGEN VOOR EEN VEILIGE SCHOOL 32

WAT DOE JE BIJ SEKSUEEL GRENDOVERSCHRIJDEND GEDRAG

TUSSEN KINDEREN? 33

ONLINE SEKSUEEL GRENDOVERSCHRIJDEND GEDRAG 38

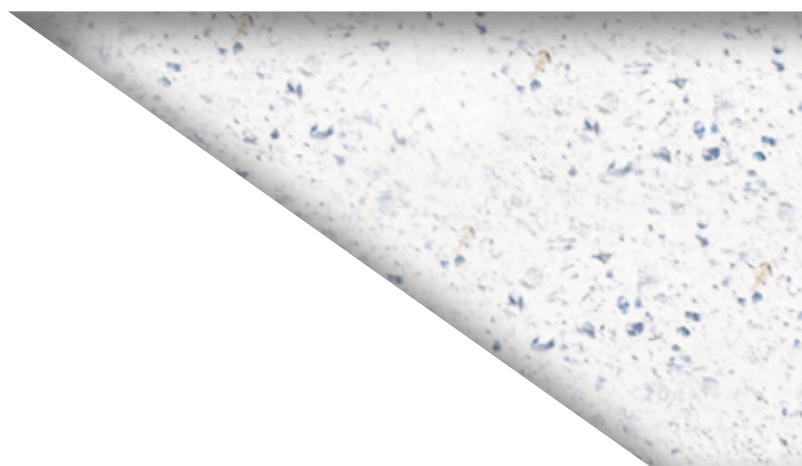
HOE PRAAT JE MET LEERLINGEN OVER SEKSUEEL

GRENDOVERSCHRIJDEND GEDRAG? 41

HOE BEREID JE JE VOOR OP LESSEN OVER RELATIES EN SEKSUALITEIT? 43

MEER WETEN? 43

BIJLAGE: WAT DOE JE ALS EEN VOLWASSENE OVER DE GRENS GAAT? 44

WAAROM IS HET BELANGRIJK OM SNEL IN TE GRIJPEN BIJ SEKSUEEL GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG OP SCHOOL?

Scholen zijn verantwoordelijk voor de veiligheid van hun leerlingen en medewerkers. Als een school niet of pas laat ingrijpt bij seksueel grensoverschrijdend gedrag kan dat de veiligheid in gevaar brengen. Ook kan het tot escalatie leiden, waarbij een relatief onschuldige gebeurtenis bijvoorbeeld enorm veel aandacht in de media krijgt. Dat is schadelijk voor de betrokken kinderen, hun ouders en leerkracht, maar ook voor het imago van de school.

Het komt regelmatig voor dat scholen een incident onnodig groot maken, omdat ze in paniek raken of door ouders onder druk worden gezet. In het algemeen geldt dat alle betrokkenen er belang bij hebben als een incident zo klein mogelijk wordt gehouden. Maar het is natuurlijk ook belangrijk om bezorgde ouders serieus te nemen. Scholen moeten hier een balans in zien te vinden.

De *jeugdverpleegkundige van de GGD* en het Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag kunnen hierbij helpen.

ZORGEN VOOR EEN VEILIGE SCHOOL

In 2015 werd de wet *Sociale veiligheid op school* van kracht. Scholen dragen nu verplicht zorg voor een veilige school en hebben de taak een actief veiligheidsbeleid te voeren. Dat houdt in dat ze samenhangende maatregelen (een schoolveiligheidsplan) moeten opstellen, die gericht zijn op het voorkomen en afhandelen van incidenten.

WAT DOE JE BIJ SEKSUEEL GRENDOVERSCHRIJDEND GEDRAG TUSSEN KINDEREN?

Wat je doet bij seksueel grensoverschrijdend gedrag tussen kinderen, verschilt per situatie. Bij onrust onder leerlingen, ouders of leerkrachten moeten er andere dingen gebeuren dan wanneer er (nog) geen sprake is van escalatie. De aanpak hangt ook af van de ernst en de omvang van het gedrag van/tussen de leerlingen. Het belangrijkste is om gepast te reageren, de betreffende kinderen goed te begeleiden, ouders te betrekken en onrust en escalatie te voorkomen. Het komt in de praktijk vaak voor dat seksueel gedrag van kinderen verkeerd wordt ingeschat. Roep daarom bij twijfel altijd de hulp in van de *jeugdverpleegkundige*.

Gebruik het *Vlaggensysteem* (hoofdstuk 1) voor een juiste beoordeling van het gedrag. Betrek hier de *jeugdverpleegkundige van de GGD* bij. Zij kan waar nodig een professional van het Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag om aanvullend advies vragen. Samen bepalen jullie een gepaste reactie. De jeugdverpleegkundige en het Adviesteam kunnen waar nodig helpen met het maken van een plan van aanpak, zodat het incident niet escaleert en de betrokken leerlingen en (het imago van) de school er zo min mogelijk schade van ondervinden.

Hou er rekening mee dat volwassenen vaak door een volwassen bril naar kinderlijk seksueel gedrag kijken. In de meeste gevallen gaat het niet om ernstig grensoverschrijdend gedrag. Wel komt het regelmatig voor dat acceptabel gedrag of licht grensoverschrijdend gedrag verkeerd wordt ingeschat.

Onrust voorkomen: het incident zo klein mogelijk houden

In het algemeen geldt dat alle betrokkenen er belang bij hebben als een incident klein kan worden gehouden. Wel is het belangrijk om bezorgde ouders serieus te nemen en - als dat nodig is - te informeren. Dat verschilt per situatie. Communiceer alleen met de media (via een speciaal daartoe aangewezen woordvoerder) als dat niet anders kan. Dring er bij medewerkers op aan geen emotionele, persoonlijke uitspraken te doen over wat er is gebeurd en niets op sociale media te plaatsen. Dit verhoogt de onrust en draagt niet bij aan een oplossing. Vraag ook ouders om in het belang van alle kinderen de rust te bewaren en bijvoorbeeld geen uitspraken te doen op sociale media en naar de pers.

Tips voor gesprekken met betrokken ouders

Het is meestal verstandig om snel de ouders van de betrokken kinderen voor een gesprek uit te nodigen. De jeugdverpleegkundige en het Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag kunnen hierin adviseren. Bekijk van tevoren of het handig is om de ouders wel of niet samen uit te nodigen. Bespreek met hen wat er is voorgevallen, waar je je zorgen om maakt en wat mogelijke oplossingen zijn.

- Maak het gebeurde niet groter dan nodig, maar neem de zorgen van ouders wel serieus.
- Voer de gesprekken met ouders bij voorkeur met z'n tweeën. Omdat de belangen van ouders kunnen verschillen, kan het verstandig zijn om de gesprekken te verdelen en ervoor te zorgen dat elk ouderpaar een eigen contactpersoon heeft.
- Vermijd de woorden 'dader' en 'slachtoffer'. Spreek liever over het kind dat het initiatief nam en het kind dat iets is overkomen.
- Vermijd het woord 'seksueel'. Zeg liever 'ongepast', 'niet passend bij de leeftijd' of 'over de grens'.
- Bespreek met ouders wat er met het kind wordt besproken. Streef ernaar dat school en ouders één lijn trekken.
- Bespreek samen mogelijke oplossingen.
- Vertel ouders dat het belangrijk is dat zij open vragen stellen aan hun kind en het antwoord van hun kind niet proberen te sturen. Kinderen geven vaak de antwoorden die zij denken dat hun ouders willen horen.
- Vertel ouders ook dat het belangrijk is dat ze rustig blijven en hun kind steunen. Kinderen ondervinden vaak meer stress door de reactie van hun ouders op het voorval dan door het voorval zelf.
- Zeg tegen de ouders dat je de informatie - als dat nodig is - met andere professionals deelt. Het is belangrijk dat relevante partijen op de hoogte zijn.
- Houd een logboek bij waarin je vermeldt wie wanneer met wie heeft gesproken en wat er afgesproken is.
- Bewaar e-mails en andere communicatie.

Tips voor de schoolleiding

- Houd als school de regie. Ouders hebben vaak uitgesproken opvattingen over wat zij vinden dat school moet doen. Als ze zich niet gehoord voelen, kunnen ze actie ondernemen; bijvoorbeeld door de pers in te schakelen. Neem onrust serieus, maar laat je niet leiden door angst.
- Spreek duidelijk af wat de boodschap van de school is wanneer er vragen komen. Houd daarbij vast aan je pedagogische en onderwijskundige visie. Het helpt om aan ouders duidelijk te maken hoe de school in het algemeen omgaat met ongepast en grensoverschrijdend gedrag van leerlingen.
- Zorg voor een goede taakverdeling. Maak duidelijke afspraken over wie wat doet en zorg waar nodig voor interne en externe ondersteuning.
- Houd een logboek bij.
- Check zeer regelmatig of alles volgens gemaakte afspraken verloopt.
- Wees alert op signalen dat er iets met een leerling aan de hand is. Mogelijk zijn er meer betrokkenen.

Opvang en hulp

In het belang van de veiligheid van alle leerlingen kan de school maatregelen nemen om te voorkomen dat een kind dat over de grens gaat dat nog eens doet. Denk aan toezicht in (semi-) openbare ruimten zoals het schoolplein en fietsenhokken. Blijf wel realistisch: het is onmogelijk om kinderen voor 100% te beschermen. Het is dan ook goed om hierover geen valse verwachtingen te scheppen bij ouders. Belangrijk is om (afhankelijk van de leeftijd) eerst het gesprek met de betrokken kinderen aan te gaan, zodat je een duidelijk beeld krijgt van wat er is gebeurd en wat ieders rol was. Bij ernstig grensoverschrijdend gedrag kunnen maatregelen worden genomen. Maar het belangrijkste is dat een kind leert van het incident en begrijpt waarom zijn gedrag niet acceptabel is. Volgens Stichting School en Veiligheid is het over het algemeen aan te raden om een jong kind niet te schorsen, omdat dit de terugkeer naar school ernstig kan belemmeren.

Omdat lang niet altijd duidelijk is wat er nou precies tussen kinderen is gebeurd, is de begeleiding van een kind vooral gericht op het - gedurende een langere periode - goed kijken naar signalen dat er iets aan de hand is. De jeugdarts en jeugdverpleegkundige kunnen helpen met het maken van een plan van aanpak. De jeugdverpleegkundige kan (eventueel samen met het Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag) ook helpen met het regelen van professionele hulp.

Ouders zijn vaak erg van streek als ze horen dat er dingen met hun kind zijn gebeurd die de integriteit van het kind aantasten. Het is belangrijk om hen te erkennen in hun angst en zorg om hun kind. Ook is het belangrijk dat de school oog heeft voor onrust bij personeelsleden en dat er ook voor hen iets is geregeld (bijv. gesprekken met maatschappelijk werk).

Tips voor de interne communicatie

- Informeer het team over wat er is gebeurd en afgesproken. Benadruk dat het delen van informatie nodig is om adequaat te kunnen handelen.
- Spreek af dat teamleden niet zelf informatie verspreiden. Coördineer de communicatie met bijvoorbeeld niet direct betrokken ouders, zodat er één heldere boodschap naar buiten gaat.
- Zorg ervoor dat ieder teamlid in de directe communicatie naar ouders en leerlingen het standpunt van de school inneemt, ongeacht zijn of haar persoonlijke standpunt.

Tips voor communicatie met ouders

Het is vaak niet nodig om niet-betrokken ouders te informeren. Het kan zelfs een averechts effect hebben en een klein incident onnodig groot maken. Overleg dus eerst goed met de jeugdverpleegkundige of het Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag of en hoe ouders geïnformeerd moeten worden. In bepaalde situaties kan goed informeren verstandig zijn, omdat je er op die manier voor zorgt dat ouders vertrouwen houden in school.

- Vertel ouders hoe hun kinderen zijn geïnformeerd of geïnformeerd gaan worden.
- Vertel ouders dat het belangrijk is dat ze de gebeurtenis naar hun kinderen toe niet groter maken dan die is. En attendeer hen erop dat volwassenen vaak door een volwassen bril naar kinderlijke seksualiteit kijken. De reactie van de ouders bepaalt voor een belangrijk deel hoeveel last een kind heeft van een incident. Het uitvergroten van een gebeurtenis kan de seksuele ontwikkeling verstoren. Het kind wordt angstig, durft niet meer over (seksuele) gevoelens te praten en geeft sociaal wenselijke antwoorden op vragen over wat hem bezighoudt.
- Adviseer hen hun kinderen niet uit te horen, maar ze ruimte te geven om dingen te vertellen als ze dat zelf willen.
- Vertel ook dat kinderen het nodig hebben om te horen welk gedrag wél van hen wordt verwacht: Waar mogen ze wél bloot zijn? Wie kunnen ze vragen stellen over hun lichaam en dat van anderen? Hoe kunnen ze zeggen dat ze niet mee willen doen met een seksueel spelletje?
- Geef ouders de gelegenheid om vragen te stellen, bijvoorbeeld tijdens een spreekuur van directie en/of bestuur.
- Laat ouders weten dat ze altijd een afspraak met de jeugdverpleegkundige kunnen maken als ze zich zorgen maken om/vragen hebben over bijvoorbeeld de seksuele ontwikkeling van hun kind.
- Vraag ouders om in het belang van de kinderen rustig te blijven en geen uitspraken te doen op sociale media en naar de pers.

Onrust? Een ouderavond kan helpen

Bij onrust of als ouders erg ongerust zijn, kan een school overwegen om samen met professionals van de GGD een ouderavond te organiseren. Als er geen onrust is, hoeft dit niet. Dan kan een ouderavond de zaak juist onnodig groot maken.

Tips voor het vervolg

- Een incident is een goede aanleiding om nog eens goed naar het schoolbeleid rond grensoverschrijdend gedrag te kijken. Evalueer het proces met de mensen die erbij betrokken waren: Wat ging goed? Wat kon beter? Werd het gedrag goed ingeschat? Pas waar nodig het schoolveiligheidsplan aan.
- Bied nazorg aan betrokkenen: Hoe gaat het nu met ze? Wat hebben ze nodig?
- Kijk ook nog eens kritisch naar wat er gebeurt op het gebied van preventie. Is er voldoende aandacht voor seksuele vorming? Gaat het tijdens de lessen over relaties en seksualiteit ook over weerbaarheid en seksuele grensoverschrijding? In hoofdstuk 3 lees je meer over [seksuele en relationele vorming](#).
- Om ervoor te zorgen dat leerkrachten goed voorbereid zijn op het geven van deze lessen, bieden de GGD'en [trainingen voor leerkrachten](#) aan: Sekswijzer in Zuid-Limburg en Lentekriebels in Noord- en Midden-Limburg.
- Overleg eventueel met de jeugdverpleegkundige/het Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag over het vervolg.

ONLINE SEKSUEEL GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG

Kinderen zijn tegenwoordig zeer actief op internet. Ze brengen meer tijd door op het wereldwijde web dan voor de televisie en staan voortdurend in contact met hun sociale netwerk. Op internet is alles mogelijk. Dat brengt veel goede dingen met zich mee, maar kan ook voor vervelende of zelfs gevaarlijke situaties zorgen. Kinderen kunnen bijvoorbeeld het slachtoffer worden van cyberpesten of ongewild geconfronteerd worden met seksueel getint beeldmateriaal of seksuele verzoeken. Het is daarom belangrijk om kinderen vroeg mediawijs te maken en te wijzen op de risico's van online seksueel gedrag.

Sexting

Sexting is het verzenden van seksueel expliciete foto's, video's en berichten via de mobiele telefoon, apps zoals WhatsApp of Tinder en sociale netwerksites als Facebook en Instagram. Als het kinderen onderling betreft, is het niet per definitie schadelijk of slecht. Het hoort bij het normaal experimenteergedrag van kinderen en jongeren: waar vroeger geëxperimenteerd werd in het fietsenhok, gebeurt dat nu op internet. Het kan een veilige manier zijn om seksualiteit te ontdekken, zonder dat je risico loopt op een soa of zwangerschap.

Foto's van jezelf of van elkaar maken en deze onderling uitwisselen is voor veel jongeren een manier van flirten. Dat er risico's aan zijn verbonden, beseffen ze nog niet. Verbieden heeft weinig zin. Uitleg geven is wel zinvol. Wanneer sexting vrijwillig gebeurt en beide partijen er plezier aan beleven, is er geen sprake van grensoverschrijdend gedrag. Maar het komt ook voor dat jongeren afbeeldingen van zichzelf maken omdat ze bedreigd, afgeperst of misleid worden. Of dat beelden zonder iemands toestemming of medeweten worden verspreid. Dat kan veel leed veroorzaken: schaamte, onzekerheid, angst om naar school te gaan en gepest te worden. Soms leidt dit zelfs tot suïcidaliteit. Het maakt een jongere ook chantabel. De beelden verdwijnen nooit meer van internet: je kunt er in je latere leven steeds weer mee geconfronteerd worden.

Het is belangrijk om leerlingen te wijzen op de mogelijke gevolgen van sexting en eventueel tips te geven hoe ze dit op een veilige manier kunnen doen. Op de scholenpagina van www.helpwanted.nl lees je hoe je dit thema met leerlingen bespreekt.

Webcamseks

Een ander voorbeeld van mogelijk seksueel grensoverschrijdend gedrag via internet is het hebben van webcamseks (cyberseks/virtuele seks). Ook dit is vaak normaal experimenteergedrag. Het gaat over de grens als de online seks niet vrijwillig plaatsvindt. Jongeren kunnen op verschillende manieren onder druk worden gezet om verder te gaan voor de camera dan ze eigenlijk willen. Of om een afspraak voor échte seks te maken.

Het verrichten van seksuele handelingen voor de webcam door jongeren onder de 18 jaar kan worden gezien als kinderporno en is dus voor de wet strafbaar. Maar als het om experimenteergedrag gaat, is vervolging onwaarschijnlijk. Er is wel reden voor vervolging als er sprake is van een groot leeftijdsverschil, manipulatie, dwang en/of bedreiging.

Ook verspreiding van het beeldmateriaal is een serieus strafbaar feit, omdat dit blijvende consequenties heeft voor degene die op de beelden staat. Die beelden staan immers voor altijd op internet. In de brochure van de politie over [sociale media en schoolveiligheid](#) lees je hier meer over.

Grooming

Grooming is digitaal kinderlokken: het benaderen van kinderen voor seksueel contact via sociale media, internetfora en chatboxen. Soms vindt het seksueel misbruik alleen via e-mail/chats of de webcam plaats, maar soms worden ook afspraken gemaakt om elkaar in het echt te ontmoeten. Volwassenen doen zich regelmatig als minderjarigen voor om contact met kinderen te krijgen. Ook loverboys gebruiken grooming om hun slachtoffers te lokken. Wanneer groomers kinderen seksueel getinte handelingen voor de webcam laten verrichten en dit beeldmateriaal als chantage-middel gebruiken, spreken we van sextortion. Grooming is verboden.

Bezemen en bangalijsten

Er vindt op internet meer gedrag plaats dat over de grens gaat. Zo worden er foto's van (meestal) meisjes van bijvoorbeeld Facebook gehaald en gebruikt in zelfgemaakte filmpjes met beledigende, seksistische of bedreigende teksten ('bezemen'). Ook worden er 'bangalijsten' verspreid van meisjes die volgens anderen 'sletten' zijn.

Wat doe je bij online seksueel grensoverschrijdend gedrag?

- Zorg ervoor dat er een persoon is bij wie leerlingen die met online grensoverschrijdend gedrag te maken hebben terecht kunnen. Dat kan de leerkracht zijn, maar ook de jeugdverpleegkundige van de GGD, een vertrouwenspersoon of een zorgcoördinator. Communiceer dit naar de leerlingen.
- Krijg je als school het signaal dat er sprake is van online grensoverschrijdend gedrag, neem dan contact op met de jeugdverpleegkundige. Maak samen een inschatting van de omvang en impact van de zaak en bekijk of er mogelijk sprake is van een strafbaar feit. In het geval van een mogelijk strafbaar feit is het verstandig om contact met de politie op te nemen. De politie kan meedenken over mogelijke stappen en bemiddelen in het contact tussen slachtoffer, dader(s) en school. Ook kan de politie het slachtoffer adviseren en helpen met een formele aangifte en/of verwijzen naar Bureau Slachtofferhulp.
- Noteer zoveel mogelijk informatie en bewaar bewijsmateriaal. Denk aan: data en tijdstippen, e-mail- en internetadressen, gebruikersnamen en nicknames, prints van chatlogs en mail-berichten, sms'jes en WhatsApp-berichten en schermafdrucken (via een screenshot of foto).
- Besteed aandacht aan het voorkomen van online seksueel grensoverschrijdend gedrag tijdens lessen over relaties en seksualiteit.
- Wijs kinderen op www.helpwanted.nl een website waarop ze online seksueel misbruik direct kunnen melden. Ook ouders en leerkrachten kunnen op de website terecht. HelpWanted is onderdeel van www.meldknop.nl. Hier vinden kinderen uitgebreide info over vervelende dingen die op internet gebeuren. De website verwijst ook door naar websites waarop ze anoniem kunnen chatten met een hulpverlener.

Circuleert er seksueel getint beeldmateriaal op school? Bureau Jeugd en Media heeft een prima [stappenplan](#) ontwikkeld. Een belangrijk onderdeel van dit stappenplan is aandacht voor het incident in de klas, waarbij de boodschap luidt: zonder verspreiders geen shame sexting (iemand 'voor gek' zetten door - zonder haar/zijn toestemming - foto's van haar/hem te verspreiden).

HOE PRAAT JE MET LEERLINGEN OVER SEKSUEEL GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG?

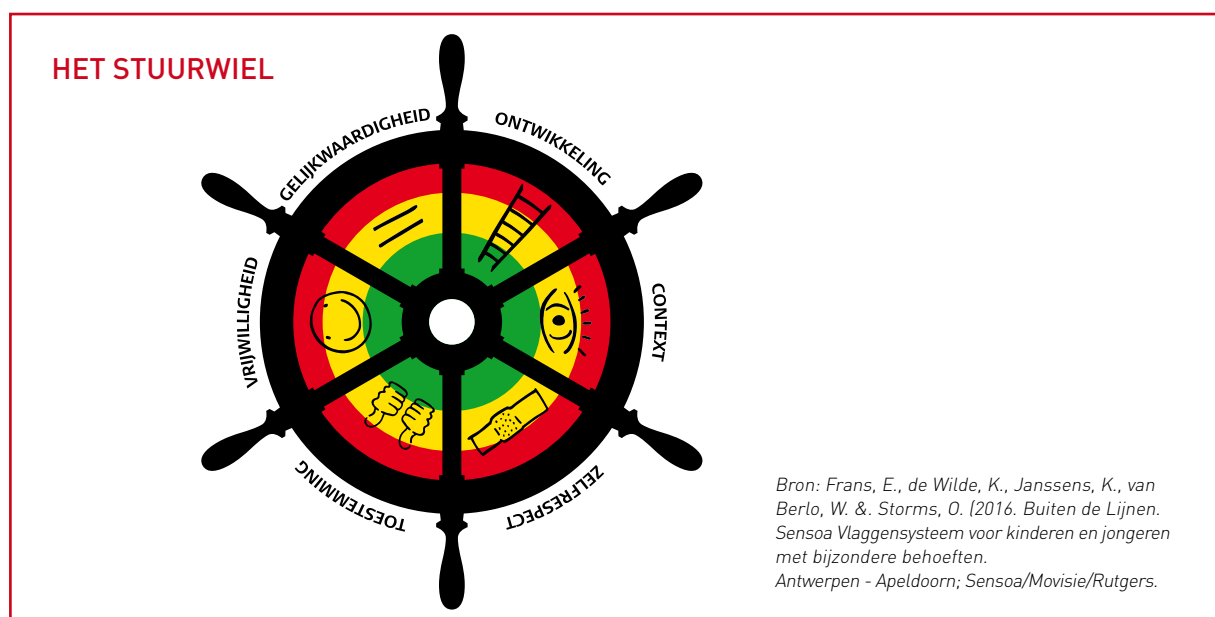
Als er een incident heeft plaatsgevonden in de klas is het belangrijk om hier met de leerlingen over te praten. Zo leer je hen normen en waarden op het gebied van relaties en seksualiteit. Praat vooral over wat de gebeurtenis met hén doet en geef op basis daarvan advies en informatie. Deze informatie is er vooral op gericht om dergelijke incidenten in de toekomst te voorkomen. Voorbeelden van vragen die je in de klas kunt stellen: Hoe kun je ervoor zorgen dat dit jou niet overkomt? Weet jij hoe je nee moet zeggen als je iets niet wil? Besteed ook aandacht aan mogelijk foutieve informatie die op school en daarbuiten de ronde doet.

Het kan verstandig zijn om extra lessen te besteden aan seksualiteit en het omgaan met grenzen. Dat kan bijvoorbeeld aan de hand van het lespakket Relaties en Seksualiteit van Rutgers.

De trainingen Sekswijzer (Zuid-Limburg) en Lentekriebels (Noord- en Midden-Limburg) bereiden docenten voor op het geven van deze lessen. Koppel de lessen (als dat kan) niet aan wat er is voorgevallen. De school kan bijvoorbeeld een projectweek over relaties en seksualiteit organiseren voor alle klassen. Dit leidt de aandacht af van de betreffende leerling(en) en/of klas.

Spelregels voor seksueel gedrag uitleggen met het Stuurwiel

Om voorvallen waarbij gedrag over de grens gaat bespreekbaar te maken en uit te leggen in welk opzicht het gedrag niet acceptabel is, kun je gebruik maken van het Stuurwiel. Dit door Sensoa en Movisie ontwikkelde instrument kun je zowel in de klas gebruiken als tijdens je gesprekken met individuele leerlingen. Het Stuurwiel bevat 6 'spelregels' voor hoe je in relaties en op het gebied van seksualiteit met elkaar omgaat. Je kunt ze in kindertaal uitleggen. De regels komen overeen met de criteria van het Vlaggensysteem.

1. Het is alleen oké als we het allebei willen

Seksueel gedrag is alleen oké als alle betrokkenen ermee akkoord gaan en zich er prettig bij voelen.

In kindertaal: Als we het allebei willen en prettig vinden, dan is het oké. Als ik niet wil, dan moet ik dat duidelijk zeggen. Als mijn vriendje of vriendinnetje niet wil, dan mag ik niet aandringen.

2. Het is alleen oké als ik het doe omdat ik het zélf wil

Er mag bij seksueel gedrag geen vorm van beloning, misleiding, druk of dwang in het spel zijn.

In kindertaal: Ik doe het alleen omdat ik het zélf wil. Niet voor een beloning, om iemand een plezier te doen of om te vermijden dat diegene boos wordt. Ik mag niet aandringen als mijn vriendje of vriendinnetje niet wil.

3. Het is alleen oké als we even oud/sterk/slim zijn

Alleen seksueel gedrag tussen gelijkwaardige partners is oké. Die gelijkwaardigheid moet er zijn op het gebied van leeftijd, kennis, intelligentie, aanzien, macht, levenservaring, rijpheid en status.

In kindertaal: Seksuele spelletjes met iemand die veel ouder, sterker of slimmer of juist veel jonger of zwakker is, zijn niet oké.

4. Ik doe niets waar ik te jong of te oud voor ben

Bij elke ontwikkelingsfase hoort seksueel gedrag dat typisch en dus oké is voor die fase. Ook seksueel gedrag dat niet bij een bepaalde leeftijd of ontwikkelingsfase past, kan dus grensoverschrijdend zijn.

In kindertaal: Alles op zijn tijd. Ik doe niets waar ik nog te jong of al te oud voor ben.

5. Ik houd rekening met de mensen om me heen

In de ene situatie gelden andere regels voor seksueel gedrag dan in de andere.

Gezond seksueel gedrag past bij de situatie of omstandigheden.

In kindertaal: Ik houd rekening met mijn omgeving en stoer of choqueer niemand met mijn gedrag.

6. Ik doe niets wat schadelijk voor me kan zijn

Soms kan seksueel gedrag fysieke, emotionele of psychische schade veroorzaken.

Dit is niet de bedoeling. Aan seks hoor je een goed gevoel over te houden.

In kindertaal: Ik doe niets wat schadelijk kan zijn voor mezelf. Ik denk na over de gevolgen van mijn gedrag en neem geen risico's.

HOE BEREID JE JE VOOR OP LESSEN OVER RELATIES EN SEKSUALITEIT?

Als het in de klas over relaties en seksualiteit gaat, kunnen leerlingen daar verschillend op reageren. Zij kunnen verlegen of juist lacherig doen, schuttingtaal gebruiken, respectloos met elkaar omgaan, elkaar uitlachen of uitschelden. Leerkrachten die goed voorbereid willen zijn op het geven van lessen over relaties en seksualiteit, kunnen de training Sekswijzer (voor Zuid-Limburg) of Lentekriebels (voor Noord- en Midden-Limburg) volgen. Meer over deze [trainingen](#) lees je in hoofdstuk 3.

Op de website www.seksuelevorming.nl van Rutgers lees je hoe je zorgt voor een veilige sfeer in de klas, hoe je reageert op lastige of persoonlijke vragen van leerlingen en hoe je omgaat met diversiteit.

MEER WETEN?

Wat te doen bij ongewenst gedrag op school?

- Stichting School & Veiligheid: www.schoolenveiligheid.nl – Seksualiteit en onveiligheid
- Toolkit School en Seksualiteit: www.schoolenseksualiteit.nl

Online seksueel grensoverschrijdend gedrag

- Politie: brochure *Pingen, whaPPen, tweeten, taggen en liken... Sociale media en schoolveiligheid*
- Kennisnet: www.mijnkindonline.nl - Voorlichting over sexting - Tips voor scholen
- Bureau Jeugd en Media: www.bureaujeugdenmedia.nl – Stappenplan 'omgaan met sexting'
- Meldknop.nl: www.meldknop.nl - Informatie over en hulp bij internetproblemen

Met leerlingen praten over seksueel grensoverschrijdend gedrag

- Rutgers: www.seksuelevorming.nl - Situaties tijdens het lesgeven

BIJLAGE HOOFDSTUK 2

WAT DOE JE ALS EEN VOLWASSENE OVER DE GRENS GAAT?

Scholen kunnen ook te maken krijgen met vormen van seksueel grensoverschrijdend gedrag waarbij een volwassene te ver gaat. Met seksueel grensoverschrijdend gedrag van een medewerker ten opzichte van een leerling bijvoorbeeld. Of met mogelijk seksueel misbruik van een leerling thuis.

Over hoe je als school omgaat met seksueel misbruik in het onderwijs of mogelijk seksueel misbruik thuis, is de wet duidelijk: bij vermoedens van seksueel misbruik door een medewerker geldt een meldplicht. Voor gevallen van huiselijk geweld en kindermishandeling (waar seksueel misbruik in de thuissituatie onder valt) zijn scholen verplicht een meldcode te hebben. In deze bijlage noemen we kort de stappen die scholen moeten nemen bij mogelijk seksueel misbruik in de thuissituatie en (vermoedens van) seksuele grensoverschrijding door een medewerker. Je leest er meer over in de folder [Meldcode versus meldplicht](#) van Stichting School & Veiligheid.

MELDPlicht BIJ SEKSUEEL MISBRUIK IN HET ONDERWIJS

1. Bij (een vermoeden van) seksueel misbruik of seksuele intimidatie van een leerling door een medewerker van school geldt de Meldplicht bij seksueel misbruik in het onderwijs: alle schoolmedewerkers (personeelsleden, maar ook mensen die buiten dienstverband werkzaamheden voor de school verrichten, zoals stagiaires, schoonmaakpersoneel, uitzendkrachten en vrijwilligers) zijn verplicht dit te melden bij het bevoegd gezag. Dat is doorgaans het schoolbestuur. Een overzicht van mogelijke signalen van seksueel misbruik vind je bijvoorbeeld op de [website van de Rijksoverheid](#).
2. Het bevoegd gezag overlegt met de vertrouwensinspecteur van de Onderwijsinspectie.
3. De vertrouwensinspecteur oordeelt dat er een redelijk vermoeden is van een strafbaar feit.
4. Het bevoegd gezag informeert de ouders van het vermoedelijke slachtoffer en de vermoedelijke pleger dat aangifte wordt gedaan.
5. Het bevoegd gezag doet aangifte bij justitie of politie.

WAT DOE JE ALS SCHOOL NIET?

Stel bij een vermoeden van seksueel misbruik niet zelf een onderzoek in. Scholen hebben geen opsporingsbevoegdheid en medewerkers zijn over het algemeen ook niet opgeleid om getuigenverklaringen af te nemen en de vermoedelijke pleger te verhoren. Als je als school toch de zaak gaat onderzoeken, bestaat het risico dat je hiermee een eventueel strafrechtelijk onderzoek ernstig belemmert.

Goed om wél te doen: stel een gedragsprotocol op voor hoe medewerkers met leerlingen omgaan. Bespreek dit met het hele team, zodat iedereen op één lijn zit.

DE VERTROUWENSINSPECTEUR

De vertrouwensinspecteur van de Onderwijsinspectie ondersteunt en adviseert de school bij een vermoeden van seksueel misbruik. De school is wettelijk verplicht om een vermoeden van seksueel misbruik bij de vertrouwensinspecteur te melden, ook als niet meteen duidelijk is of er sprake is van een strafbaar feit. De vertrouwensinspecteur maakt met de school afspraken over de stappen die moeten worden gezet.

MELDCODE HUISELIJK GEWELD EN KINDERMISHANDELING

Sinds 1 juli 2013 zijn scholen (en andere organisaties die met kinderen werken) verplicht om een meldcode huiselijk geweld en kindermishandeling te hebben. Seksueel misbruik in de thuissituatie is een vorm van kindermishandeling. Elke school ontwikkelt een eigen meldcode met in ieder geval 5 stappen:

1. In kaart brengen van signalen

Beschrijf de signalen zo feitelijk mogelijk: dit is wat ik zag/hoorde/las. Gaat het om een veronderstelling, zet dat er dan duidelijk bij. Doe dat ook als het om informatie van derden gaat.

2. Overleggen met een collega, deskundige (bijv. de jeugdverpleegkundige) of Veilig Thuis

Veilig Thuis is het regionaal advies- en meldpunt huiselijk geweld en kindermishandeling: T 0800 2000.

3. In gesprek gaan met de betrokkene(n)

Ga zo snel mogelijk het gesprek aan met de leerling en/of de ouders. Bespreek wat je hebt gezien/gehoord en waar je je zorgen om maakt. Sla deze stap over als:

- je bang bent voor de veiligheid van de leerling of de medewerkers;
- je bang bent dat de leerling na het gesprek van school zal worden gehaald/niet meer naar school zal komen.

4. Wegen van het huiselijk geweld of de kindermishandeling, waarbij je bij twijfel altijd Veilig Thuis raadpleegt

Op basis van de verzamelde informatie schat je het risico op huiselijk geweld of kindermishandeling in en beoordeel je de aard en de ernst van het geweld. Bij twijfel over het risico, de aard en de ernst van het geweld en bij twijfel over de vervolgstap, vraag je (opnieuw) advies aan Veilig Thuis.

5. Beslissen over hulp organiseren of melden

Overweeg of je kunt verwijzen naar specifieke hulpverlening of een melding moet maken bij Veilig Thuis. De jeugdverpleegkundige kan hierin adviseren.

Kun je niet verwijzen:

- meld je vermoeden dan bij Veilig Thuis. Bespreek de melding vooraf met de leerling als die ouder is dan 12 jaar, en/of met de ouders;
- overleg met Veilig Thuis wat je na de melding zelf kunt doen om het kind en de personen in zijn directe omgeving te beschermen.

Let op:

Meld - in het belang van het kind - ernstig geweld of gecompliceerde zaken altijd. Het risico is anders te groot dat verschillende professionals langs elkaar heen werken. Door een melding komt alle informatie bij elkaar en kunnen de verschillende acties goed op elkaar worden afgestemd.

MELDRECHT

De schoolmedewerker neemt zelf de beslissing om vermoedens van huiselijk geweld wel of niet te melden: hij heeft een meldrecht en geen meldplicht. Het stappenplan van de meldcode biedt hierbij houvast.

De school legt in de meldcode ook een aantal andere zaken vast, zoals:

- wie de stappen doorloopt (bijvoorbeeld: de leerkracht bespreekt de signalen met de jeugdverpleegkundige van de GGD) en wie eindverantwoordelijk is voor de beslissing om wel of geen melding te doen;
- hoe schoolmedewerkers omgaan met vertrouwelijke gegevens.

De Rijksoverheid vertelt er meer over.

MEER WETEN?

Seksuele grensoverschrijding door een medewerker

- Rijksoverheid: www.rijksoverheid.nl - Veiligheid op school
- Inspectie van het Onderwijs: www.onderwijsinspectie.nl - Vertrouwensinspecteurs

Meldcode huiselijk geweld en kindermishandeling

- Nederlands Jeugd Instituut: www.nji.nl - Meldcode Huiselijk Geweld en Kindermishandeling

HOOFDSTUK 3

MET GRIENZEN OMGAAN

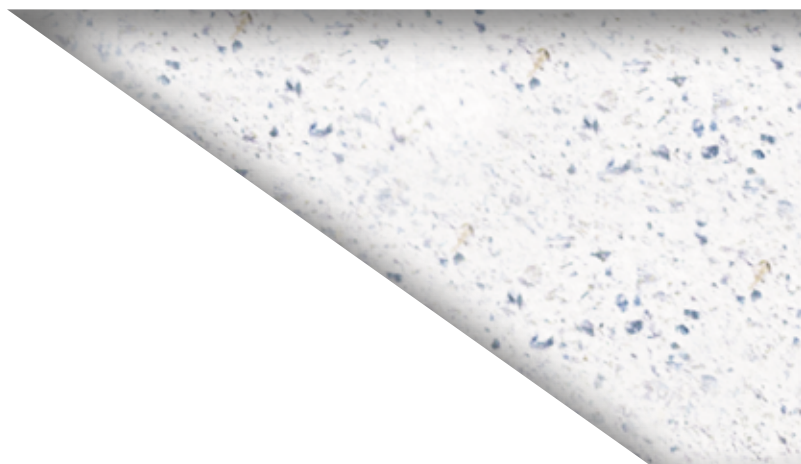
Als school/leerkracht kun je bijdragen aan de preventie van seksueel grensoverschrijdend gedrag.

Seksueel grensoverschrijdend gedrag op school komt minder vaak voor wanneer leerlingen met grenzen kunnen omgaan. Wanneer ze voor zichzelf kunnen opkomen en respectvol zijn naar anderen. Daar ligt voor de leerkracht een belangrijke taak. Het is aan hem/haar om tijdens lessen over relaties en seksualiteit aandacht te besteden aan wanneer seksueel gedrag over de grens gaat, hoe je duidelijk maakt dat je iets niet wilt, dat het belangrijk is om de grens van een ander te respecteren en dat mensen verschillende seksuele voorkeuren hebben. Daarbij zorgt de leerkracht voor een veilige sfeer in de klas en de school voor een veilige leeromgeving, met duidelijke afspraken over hoe je met elkaar omgaat en wat er gebeurt in het geval van grensoverschrijding.

Om te laten zien hoe belangrijk het is dat kinderen met grenzen leren omgaan, kijken we aan het begin van dit hoofdstuk naar hoe vaak grensoverschrijding nou eigenlijk voorkomt. Hierna beschrijven we wat de school kan doen om seksueel grensoverschrijdend gedrag te voorkomen, om vervolgens in te zoomen op het belang van seksuele voorlichting, met speciale aandacht voor het thema weerbaarheid en grensoverschrijding. Omdat veel leerkrachten het lastig vinden om met hun leerlingen over seksualiteit te praten, geven we een aantal tips en vertellen we hoe je je als leerkracht met behulp van de GGD kunt voorbereiden op lessen over relaties en seksualiteit. We sluiten af met de preventie van seksueel grensoverschrijdend gedrag in het speciaal onderwijs.

INHOUD

WAAROM IS HET BELANGRIJK DAT KINDEREN MET GRENZEN LEREN OMGAAN?	52
WAT KAN SCHOOL DOEN OM SEKSUEEL GRENDOVERSCHRIJDEND	
GEDRAG TE VOORKOMEN?	53
WAT KAN HET SPECIAAL ONDERWIJS DOEN?	55
SEKSUELE EN RELATIONELE FORMING: OOK AANDACHT VOOR THEMA	
WENSEN EN GRENZEN	56
HOE PRAAT JE IN DE KLAS OVER SEKSUELE GRENDOVERSCHRIJDING?	57
HOE KAN DE GGD SCHOLEN HELPEN?	58
MEER WETEN?	59

WAAROM IS HET BELANGRIJK DAT KINDEREN MET GRENZEN LEREN OMGAAN?

Om seksueel gezond te blijven, is het belangrijk dat kinderen al op jonge leeftijd een aantal vaardigheden leren, zoals omgaan met grenzen. De vaardigheden die je op jonge leeftijd leert, heb je je als puber waarschijnlijk al helemaal eigen gemaakt en kun je dus gebruiken als je seksueel actief wordt.

Kinderen die met grenzen kunnen omgaan en weerbaar zijn, gaan minder snel over andermans grenzen heen en zijn minder vaak zelf het slachtoffer van grensoverschrijdend gedrag. Ze hebben meer positieve ervaringen met seksualiteit en zijn daardoor seksueel gezonder. Dat het niet vanzelfsprekend is dat kinderen/jongeren hun seksuele grenzen aangeven, blijkt uit onderzoek dat de GGD Zuid Limburg in 2012 deed naar de seksuele gezondheid van 12 tot 25-jarigen in de regio.

De Wereld Gezondheid Organisatie omschrijft seksuele gezondheid als 'een staat van lichamelijk, emotioneel, geestelijk en maatschappelijk welbevinden met betrekking tot seksualiteit'. Seksueel gezond zijn betekent dus niet alleen dat je geen ziekte of gebrek hebt, maar ook dat je prettige en gewenste seksuele contacten hebt - vrij van dwang, discriminatie of geweld.

Het is dus ook in het belang van de seksuele gezondheid dat kinderen leren over seksuele diversiteit: dat mensen op verschillende manieren uiting geven aan hun seksualiteit. Wanneer je als leerkracht aandacht besteedt aan seksuele diversiteit ondersteun je kinderen en jongeren met lesbische, homoseksuele, biseksuele of transgendergevoelens (LHBT-gevoelens). Je draagt er ook aan bij dat heteroseksuele kinderen/jongeren respect hebben voor mensen met LHBT-gevoelens. Daardoor kunnen zij zich zowel op school als daarbuiten veiliger voelen.

Landelijke cijfers grensoverschrijding

Volgens het onderzoek 'Seks onder je 25e' van Rutgers en Soa Aids Nederland schatten Nederlandse kinderen en jongeren hun vaardigheden om grenzen en wensen aan te geven hoog in. Toch krijgen ze vaak te maken met seksueel grensoverschrijdend gedrag:

- 21% procent van de jongens en 41% van de meisjes tussen de 12 en 25 jaar heeft wel eens een seksuele handeling tegen zijn/haar wil meegemaakt, van zoenen tot anale seks.
- Ruim 7% van de meisjes heeft wel eens geslachtsgemeenschap gehad tegen haar wil, tegenover bijna 2% van de jongens.
- 6% van de jongens en 12% van de meisjes zegt dat er wel eens iemand boos op hem/haar is geworden om seks met hem/haar te kunnen hebben.
- 2% van de jongens en 6% van de meisjes geeft aan dat er fysiek geweld is gebruikt om seks met hem/haar te kunnen hebben (van vasthouden en slaan tot het gebruik van een wapen).

Bij kinderen en jongeren die vroeg met seks beginnen komt seksuele grensoverschrijding vaker voor dan bij 'latere starters': van de meisjes die met 13 jaar of eerder de eerste keer seks hadden, werd 33% hiertoe overgehaald of gedwongen. Dat aantal wordt minder naarmate de leeftijd waarop een meisje voor het eerst seks heeft, stijgt. Meisjes van 12 tot en met 14 jaar denken ook vaker dan oudere meisjes dat ze ongewilde seks in lastige omstandigheden niet kunnen weigeren.

De uitkomsten van het onderzoek van de GGD Zuid Limburg werden samen met gegevens uit het onderzoek 'Seks onder je 25e' van Rutgers en Soa Aids Nederland gepubliceerd in de [factsheet Zuid-Limburgse jongeren seksueel ongezond](#).

De conclusies van beide onderzoeken maken eens te meer duidelijk dat het belangrijk is om al op de basisschool te starten met seksuele en relationele vorming. Op de middelbare school starten met voorlichting kan te laat zijn voor jongeren die vroeg met seks beginnen.

WAT KAN SCHOOL DOEN OM SEKSUEEL GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG TE VOORKOMEN?

1. Begin vroeg met seksuele en relationele vorming

Kinderen zijn vanaf jonge leeftijd bezig met seksualiteit. Ze stellen er vragen over, ontdekken hun lichaam, ontdekken de verschillen tussen jongens en meisjes en ontwikkelen een seksuele identiteit. Ook gaan ze vriendschappen aan en worden ze verliefd. Door op jonge leeftijd te starten met voorlichting en lessen over relaties en seksualiteit, raken kinderen vertrouwd met het thema en ontwikkelen ze normen en waarden. Ze durven meer vragen te stellen, worden weerbaarder en leren respectvol met elkaar om te gaan. Leerkrachten vertellen dat ze door de lessen over seksualiteit en relaties makkelijker met kinderen over deze onderwerpen kunnen praten en dat er een prettiger en veiliger schoolklimaat ontstaat.

Door met kinderen te praten over seksualiteit en relaties, ben je er zeker van dat ze de juiste informatie krijgen. De informatie die ze via de media en vriendjes krijgen, is vaak niet juist. Je voorkomt ook dat ze een eenzijdig beeld ontwikkelen van seksualiteit. Op tv zie je bijvoorbeeld zelden iemand onhandig doen tijdens de seks, terwijl dat wel heel normaal is. Bovendien leren ze normen en waarden op het gebied van relaties en seksualiteit, wat 'normaal' is op een bepaalde leeftijd en wat ze qua lichamelijke ontwikkeling kunnen verwachten. Dat voorkomt een hoop onzekerheid.

Met jonge kinderen kun je de volgende afspraken maken:

- Je mag je eigen lichaam op speciale plekjes aanraken, maar doe dat niet waar anderen bij zijn. Dat is privé.
- Laat een ander nooit iets tegen zijn zin doen. Ga niet dwingen of een ander overhalen.
- Doe ook zelf niets tegen je zin.
- Speel met kinderen van je eigen leeftijd.

- Doe elkaar geen pijn.
- Stop niets in lichaams gaatjes (neusgaten, vagina, poepgaatje, oren enz.) omdat je dan iets kunt beschadigen of iemand pijn kunt doen.

2. Neem praktische maatregelen

In de onderbouw kan een aantal praktische maatregelen worden genomen, die er onder meer voor zorgen dat de leerkracht beter zicht kan houden op de kleuters:

- Geen volledig afgesloten toiletruimtes. Kies bijvoorbeeld voor toiletdeuren zonder slot of voor lage toiletdeuren.
- Gebruik een wc-ketting, zodat kinderen niet samen op de wc zijn.
- Laat de kinderen zich in de klas omkleden voor de gymles.
- Zorg voor toezicht op het schoolplein.

3. Besteed aandacht aan seksuele diversiteit

Omdat lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender (LHBT-) leerlingen zich in vergelijking met medeleerlingen minder veilig voelen en vaker gepest worden om wie ze zijn, heeft de minister van OCW in 2012 de kerndoelen inzake seksualiteit en seksuele diversiteit aangepast. Het gaat om een aanvulling op kerndoel 38 voor het primair onderwijs, kerndoel 53 voor het speciaal onderwijs, kerndoel 31 voor het speciaal onderwijs aan zeer moeilijk lerende en meervoudig gehandicapte leerlingen en kerndoel 43 voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs: kinderen leren respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit.

4. Ontwikkel een sociaal veiligheidsbeleid

In 2015 werd de wet Sociale veiligheid op school van kracht. Deze is in eerste instantie gericht op het voorkomen van pesten. Scholen zijn verplicht te zorgen voor een sociaal veilige leeromgeving voor iedere leerling. De 3 belangrijkste punten uit de wet:

- Scholen zijn verantwoordelijk voor het voeren van sociaal veiligheidsbeleid. De Inspectie van het Onderwijs kan handhavend optreden.
- Scholen zijn verplicht om het gevoel van veiligheid van leerlingen te monitoren.
- Elke school heeft een vaste coördinator (bijv. de vertrouwenspersoon) van het sociaal veiligheidsbeleid. Deze is ook aanspreekpunt voor leerlingen en ouders.

In samenwerking met Stichting School & Veiligheid hebben de PO-raad en VO-raad een instrument gemaakt waarmee scholen aan de slag kunnen met het ontwikkelen van een eigen aanpak voor sociale veiligheid op school: [het Digitaal Veiligheidsplan](#).

Als scholen hier een vraag over hebben of advies willen, kunnen ze contact opnemen met de helpdesk van Stichting School & Veiligheid. Dit kan telefonisch (T 030 285 66 16) of via e-mail: helpdesk@schoolenveiligheid.nl

WAT KAN HET SPECIAAL ONDERWIJS DOEN OM SEKSUEEL GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG TE VOORKOMEN?

Leerlingen in het speciaal onderwijs zijn net als hun leeftijdgenoten in het regulier onderwijs nieuwsgierig naar seksualiteit, vertonen seksueel gedrag en worden verliefd. Maar er zijn ook verschillen. Leerlingen in het speciaal onderwijs:

- zijn extra kwetsbaar voor seksueel misbruik;
- kunnen vanwege hun afhankelijkheid en kwetsbaarheid moeilijker passende informatie over seksualiteit vinden;
- ervaren vaker problemen in de communicatie met anderen. Daardoor hebben ze bijvoorbeeld minder goed door wat andermans wensen en grenzen zijn;
- zijn vaak minder autonoom en hebben minder privacy. Daardoor hebben ze minder ruimte om te experimenteren met seksualiteit;
- hebben vaak een kleiner sociaal netwerk en daarmee minder mensen om mee te praten over seksualiteit of vragen aan te stellen.

Incidenten met seksueel grensoverschrijdend gedrag komen in het speciaal onderwijs drie keer zo vaak voor als in het regulier onderwijs. Het is dan ook zeker belangrijk dat ook hier - binnen lessen over relaties en seksualiteit - aandacht is voor het thema weerbaarheid en grensoverschrijding. Omdat bijvoorbeeld kinderen met een visuele beperking een andere 'onderwijsbehoefte' hebben dan kinderen met een verstandelijke beperking, geeft Rutgers op www.seksuelevorming.nl per beperking tips voor het lesgeven over relaties en seksualiteit. Onder het kopje 'situaties in de klas' staan onder meer tips voor het omgaan met lastige vragen van leerlingen en ongepast seksueel gedrag in de klas. Hoe je op een prettige manier met leerlingen over seksualiteit praat, leer je ook tijdens de [trainingen](#) Lentekriebels (Noord- en Midden-Limburg) en Sekswijzer (Zuid-Limburg).

SEKSUELE EN RELATIONELE FORMING: OOK AANDACHT VOOR THEMA WENSEN EN GRENZEN

Om seksueel weerbaar te worden en respectvol met elkaar om te gaan, hebben kinderen kennis en vaardigheden nodig. Ze moeten bijvoorbeeld weten (kennis) op welke verschillende manieren iemand over je grens kan gaan. Dat het niet alleen te ver gaat als iemand je tegen je zin seksuele handelingen laat verrichten, maar ook als iemand in je billen knijpt of een seksueel getinte opmerking maakt. Ze moeten duidelijk kunnen maken (vaardigheden) wat ze wel en niet willen én kunnen aanvoelen wat de wensen en grenzen van de ander zijn. Jonge kinderen moeten leren dat hun lichaam van hen is en dat zij daar de baas over zijn. En dat dat ook voor anderen geldt. Het is dan ook belangrijk om binnen de lessen over relaties en seksualiteit ruim aandacht te besteden aan het thema wensen en grenzen. Je kunt je hier als leerkracht op voorbereiden door deel te nemen aan aan een [training](#) van de GGD.

Rutgers noemt in het lespakket Relaties en Seksualiteit en op www.seksuelevorming.nl de volgende onderwerpen voor lessen rond dit thema:

- verschillende vormen van seksuele grensoverschrijding
- mogelijke gevolgen van seksuele grensoverschrijding
- meisjes én jongens krijgen ermee te maken
- wat je (seksueel) prettig vindt, verschilt per persoon
- hoe voel je aan waar jouw grens en die van de ander ligt
- hoe maak je duidelijk dat je iets niet wil
- bij wie kun je terecht als je hulp nodig hebt

Andere belangrijke thema's binnen de lessen over seksualiteit en relaties zijn:

- lichaam en zelfbeeld
- seks en de media
- puberteit
- relaties
- de eerste keer en hoe maak je het leuk
- seksuele diversiteit
- veilig vrijen, voortplanting en zwangerschap
- religie, cultuur en seks

Al deze thema's komen aan bod in het lespakket Relaties en seksualiteit van Rutgers. Kijk voor informatie per thema ook op www.seksuelevorming.nl

Sexting en loverboys

Soms is het nuttig om aan bepaalde thema's extra aandacht te besteden, zoals aan sexting en loverboys. Informatie over sexting vind je op de scholenpagina van www.helpwanted.nl.

Stichting Helse Liefde heeft een preventieprogramma voor basisscholen (groep 8) ontwikkeld, om kinderen weerbaar te maken tegen de praktijken van loverboys: [Wolf in schaapskleren](#). Met vragen of voor advies kun je ook altijd terecht bij de jeugdverpleegkundige van de GGD.

HOE PRAAT JE IN DE KLAS OVER SEKSUELE GRENSOVERSCHRIJDING?

Waarom is het ene gedrag wel oké en het andere niet? Om dit in aan de leerlingen uit te leggen, kun je als leerkracht het Stuurwiel gebruiken. De zes spelregels in het Stuurwiel komen overeen met de criteria van het Vlaggensysteem en kunnen in kindertaal worden uitgelegd. Je leest meer over het [Stuurwiel](#) in hoofdstuk 2.

Zorg tijdens lessen over relaties en seksualiteit voor een veilige sfeer in de klas, zodat leerlingen vrijuit kunnen praten, vragen durven stellen en hun grenzen durven aangeven. Spreek bijvoorbeeld af dat:

- je elkaar laat uitpraten;
- giechelen en lachen oké is, maar uitlachen niet;
- je respect hebt voor elkaars opvattingen en gewoonten, ook al ben je het er niet mee eens;
- je over jezelf mag vertellen, maar het hoeft niet;
- de persoonlijke dingen die besproken worden, niet aan iedereen worden doorverteld.

Rutgers adviseert op www.seksuelevorming.nl om niet al aan het begin van het schooljaar met lessen over seksualiteit en relaties te beginnen, maar te wachten tot er voldoende vertrouwen en veiligheid is en de leerlingen elkaar al wat langer kennen. Laat ouders weten dat je in de klas aandacht gaat besteden aan dit thema.

Op deze website van Rutgers lees je ook hoe je omgaat met lastige vragen van en [verschillen tussen leerlingen](#) (in ontwikkeling, tussen jongens en meisjes, in cultuur en religie).

HOE KAN DE GGD SCHOLEN HELPEN?

Jeugdverpleegkundige en Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag

Als scholen/leerkrachten vragen hebben over seksueel gedrag is de jeugdverpleegkundige hun eerste aanspreekpunt. Zij kan ondersteunen bij eventuele incidenten en waar nodig de hulp inschakelen van het Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag.

Training voor leerkrachten

Veel leerkrachten vinden het lastig om in de klas over relaties en seksualiteit te praten. Omdat kinderen lachen, stoer gaan doen en soms lastige vragen stellen. Maar ook omdat menig leerkracht op dit gebied niet over voldoende kennis beschikt. Tijdens [de trainingen voor leerkrachten](#) Sekswijzer (voor Zuid-Limburg) en Lentekriebels (voor Noord- en Midden-Limburg), trainen deskundigen van de GGD op het gebied van jeugd en seksualiteit leerkrachten in het geven van voorlichting. Daarbij maken ze gebruik van bestaande lesmethoden.

Tijdens de training komen de volgende vragen van leerkrachten aan bod:

- Waarom is het belangrijk om in de klas over relaties en seks te praten?
- Hoe zorg ik ervoor dat leerlingen én leerkracht zich veilig en prettig voelen tijdens dit gesprek?
- Hoe verloopt de seksuele ontwikkeling van kinderen?
- Hoe werk ik met het lespakket Relaties & Seksualiteit?
- Hoe ga ik om met grensoverschrijdend gedrag van leerlingen?
Wat is normaal en wanneer gaat iets te ver?
- Hoe ga ik om met lastige vragen van leerlingen én ouders?

De training is gratis. Wel moeten scholen het lespakket Relaties & Seksualiteit van Rutgers aan-schaffen. De training duurt één dagdeel.

Meer informatie en aanmelden kan in Zuid-Limburg via de [website van de GGD Zuid Limburg](#) en in Noord- en Midden-Limburg via de [website van de GGD Limburg-Noord](#).

De jeugdverpleegkundige op school kan je meer over Sekswijzer of Lentekriebels vertellen.

Scholen kunnen het lespakket Relaties & Seksualiteit bestellen via www.seksuelevorming.nl
Hier vind je ook ander lesmateriaal voor het basisonderwijs en speciaal onderwijs.

MEER WETEN?

Seksualiteit algemeen

- www.rutgers.nl
- www.soaaid.nl

Seksuele gezondheid

- GGD Zuid Limburg: factsheet *Zuid-Limburgse jongeren seksueel ongezond*
- Rutgers en Soa Aids Nederland: *samenvatting onderzoek Seks onder je 25e*

Lessen over relaties en seksualiteit

- Rutgers: *Lespakket Relaties & Seksualiteit*
- Gezonde School: www.gezondeschool.nl - Werken aan relaties en seksualiteit

Veiligheid op school

- Rijksoverheid: www.rijksoverheid.nl - Veiligheid op school
- Stichting School & Veiligheid: *Digitaal Veiligheidsplan*
- Toolkit School en Seksualiteit: www.schoolenseksualiteit.nl

Seksuele diversiteit

- Kenniscentrum voor onderwijs en diversiteit: www.edudivers.nl
- Rutgers: www.seksuelelevorming.nl – Seksuele diversiteit
- Stichting School & Veiligheid: www.gayandschool.nl
- De LHBT-organisatie van Limburg: *COC Limburg*

Voor leerlingen

Seksualiteit en relaties algemeen

- www.sense.info
- www.vrijfijn.nl

Online misbruik

- www.helpwanted.nl
- www.onuitwisbaar.nu: Sexting = Onuitwisbaar

Loverboys

- www.sense.info: Loverboys
- www.vraaghetdepolitie.nl: Loverboys & Lovergirls

Boeken voor leerlingen

- Ik vind jou lief, Sanderijn van der Doef & Marian Latour
- Ben jij ook op mij? Sanderijn van der Doef & Marian Latour
- Het puberboek, Sanderijn van der Doef & Marian Latour
- Nee! Een boek over nee en ja zeggen, Sanderijn van der Doef & Marian Latour
- De baas over je lijf. Over bloot en je lichaam, aanraken en grenzen aangeven, Melanie Meijer & Iva Bicanic

Boeken voor ouders

- Kleine mensen, grote gevoelens. De seksuele opvoeding van kinderen, Sanderijn van der Doef
- Wat is seks? Vragen van jonge kinderen over lichamelijkeheid en seksualiteit, Channah Zwiep

OVER DE GRENS?

Wat doe je als seksueel gedrag te ver gaat? En wanneer gaat gedrag te ver?
Wanneer grijp je als leerkracht in?

Het zijn vragen waar veel scholen en hun medewerkers mee worstelen, zo blijkt uit onderzoek van de Limburgse GGD'en. Daarom ontwikkelden ze een handleiding, training en website en is er een Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag dat waar nodig ondersteuning biedt.

www.over-de-grens.nl

OOK VOOR
SPECIAAL
ONDERWIJS